

Knjižne ocene in prikazi / Book reviews

Claude Albore Livadie, Giuseppe Vecchio (a cura di): *Nola – Croce del Papa. Un villaggio sepolto dall'eruzione vesuviana delle Pomice di Avellino*, Napoli, CNRS, Collection du Centre Jean Bérard, 54, EFR, 2020, ISBN: 978-2-38050-026-4, 443 strani, s številnimi ilustracijami v besedilu in dvema zaključnima tablama.

Ikonična podoba na naslovnici zbornika nazorno ilustrira eksplozijo vulkanskega sistema vzpetine Somma-Vezuv, ki je na začetku 2. tisočletja pr. Kr. z dvigom ogromne mase magmatskih talin močno pretresla območje mesta Nola. Upodobljeni so prebivalci naselja Croce del Papa, zaposleni z običajnimi vsakodnevnimi dejavnostmi, ki so v veliki naglici prisiljeni zapustiti svoje imetje in si poiskati zavetje drugod. Nemočni skušajo ubežati grozečim oblakom, ki zatemnjujejo nebo in sredi dneva nenadoma ustvarijo nočno temo.

Gre za tretjega od štirih uničujočih izbruhov Vezuva, od katerih je tistega iz leta 79 živo opisal Plinij. Drugače od tega zadnjega, po koncentracijah značilne kamnine imenovanega tudi pompejski plovec, je tretji izbruh imenovan avelinski plovec, ker se v nasprotju z znamenito katastrofo iz leta 79 piroklastični material ni odlagal na obalnih območjih, temveč proti vzhodu v notranjost, proti območju mesta Avellino. Raziskave tega dramatičnega dogodka so dale v več pogledih zagon študijam in poznavanju kampanjske bronaste dobe. Znanstvenikom so zagotovile vznemirljiv "laboratorij na prostem", ki je dotlej na tem raziskovalnem področju manjkal (D. Garcia, Préface, str. 8).

Okvir dogodkov, ki so si na območju Vezuva sledili v razvitem delu zgodnje bronaste dobe, z različnih vidikov orisujejo prispevki v predstavljenem zborniku. Avtorji so številni strokovnjaki, ki so sodelovali pri raziskavah, povezanih z izbruhom in njegovimi posledicami. Zbornik obsega več kot 400 strani in je posvečen naselju Croce del Papa, v katerem so terenske raziskave potekale pred približno dvajsetimi leti. Pet vsebinskih sklopov je razdeljenih na številna poglavja različnega obsega. Poudarki poglobljene analize so predvsem na predstavitvi terenskih raziskav ter kronološki in kulturni umestitvi gradiva (C. Albore Livadie – odslej C. A. L., str. 15–20). Podroben opis izkopavanj in njihove izvedbe, natančno opazovanje piroklastičnih stratigrafskih zaporedij in laboratorijske analize v zvezi s procesi, ki so privedli do odložitve vulkanskih sedimentov na območju ravnice pri mestu Nola, pomembno prispevajo k rekonstrukciji dinamike takratnih dogodkov in – nezanimljivo – sodobnih "strategij za zmanjšanje tveganja", ki jih je treba izvajati tako na območju Vezuva kot na drugih gosto naseljenih območjih v bližini aktivnih vulkanov (Di Vito et al., str. 43).

Ambientalno podobo ozemlja (G. Di Maio, str. 21–32) so na obsežnem območju vzhodno in severovzhodno od središča erupcije radikalno predrugačili cineritni vulkanski materiali.¹ Takoj zatem se je zvrstila vrsta različno

intenzivnih aluvialnih pojavov. V bronastodobnem naselju Croce del Papa in na ravnini ob vznožju ostankov starega vulkana Monte Somma, na katerem se je oblikoval današnji vulkanski stožec Vezuva, se je razpršila ogromna masa pepela in kosov lave. Kasneje se je počasi odlagal blatni in drobirni tok (lahar) ter zapolnil vse prazne prostore v hišah in med njimi. Med tem kopičenjem so se zaradi "negativne naravne zapolnitve" (pojava, opisanega v različnih prispevkih, katerih sintezo v tem zborniku podaja E. Castaldo, str. 127) ohranile vse najmanjše podrobnosti v spodnjih delih bronastodobnih hiš – leseni tramovi, predelne stene, ostenja iz slame in rogoza – vse do višine od 1,20 do 1,40 m od tal, skupaj z njihovimi organskimi ostanki. Pohišstvo, posodje in drugi predmeti, zapuščeni na policah ali obešeni na stenah, so se ohranili *in situ*, razen komaj premaknjenih praznih posod in lažjih predmetov zaradi drobnih premikov na površini magmatske mase. Podobna usoda je doletela posmrtno ostanke psa (gl. spodaj, De Grossi Mazzorin, Ruggie, str. 295–300), ki je katastrofi zaman skušal ubežati tako, da se je privil v podpodje ene od koč. Zgornji deli hiš so ostali izpostavljeni in so zato uničeni. Po izračunih arheologov naj bi bila njihova višina v povprečju 4 metre.

Z izkopavanji so pridobili izjemno količino podatkov o hišah, vsakdanjem življenju in celo prehrani v zgodnjebro-nastodobnem naselju. Najbolj neposreden in presenetljiv rezultat raziskave je prav natančno prepoznavanje organskih ostankov: strokovnjaki so se lahko seznanili z izjemno bogatimi in natančnimi podatki o bivalnih strukturah. Na tej podlagi si lahko danes v veliki meri pojasnimo posamezne elemente stojkaste gradnje hiš, njihovih nosilnih tramovih in prepletih iz šibja, kakršne so v Evropi pogosto uporabljali v bronasti in železni dobi.

Številni drugi rezultati teh raziskav so na prvi pogled manj neverjetni, a daleč od obrobni (M. Magny, str. 33–37). Tudi ti so posledica vulkanskega izbruha. Med njimi izpostavljam možnost natančnega uokvirjanja posameznih faz najstarejših kovinskih dob na območju Nole – imenovanih kultura Palma Campania, ki jo je pred približno štiridesetimi leti opredelila C. A. L. (str. 15–16, s karto razprostranjenosti glavnih najdišč na sliki 1) in ji določila mesto v zgodovini podnebnih sprememb v Italiji in v Sredozemlju ob prehodu iz srednjega v mlajši holocen.

Avelinski izbruh je v holocenu ena najbolj uničujočih katastrof v širšem sredozemskem okolju. Depoziti, ki so se odložili ob posameznih eksplozivnih fazah, so natančno opisani v petih eruptivnih enotah (M. A. Di Vito et al., str. 41–55): dinamiko izbruha so lahko rekonstruirali tako, da so od spodaj navzgor zaporedoma ugotavljali sedimentološke in fizikalne značilnosti odloženih plasti (str. 42, sl. 1). Te teme so že bile obravnavane v starejših študijah (splošna bibliografija, str. 415–437), a so tukaj revidirane s korelacijo s stratigrafskimi preseki na različnih lokacijah, ki jih je prizadela eksplozija (str. 43, sl. 2; str. 46–48, sl. 4–6). Nadaljnje ugotovitve izhajajo iz uporabe novih

¹ O dogodku pričajo tanke plasti vulkanskega pepela, odkrite tudi zelo daleč od izbruha (prim. spodaj, C. A.

L., 408–409).

metodologij, kot so tanki preseki piroklastičnih depozitov, kakršni se uporabljajo v pedologiji (G. Vernet, str. 57–62).

Opravljena je bila tudi pomembna revizija absolutne kronologije izbruha (I. Passariello et al., str. 63–69): rezultate radiokarbonskega datiranja v zadnjih tridesetih letih so primerjali z novejšimi (obe analizi sta bili izvedeni z metodo AMS). Kombiniran študij opravljenih meritev, arheoloških analiz, vključno s tipološko-primerjalno metodo in zgodovinskimi podatki, ter uporaba kronološkega Bayesovega statističnega modela (Lanos et al., str. 71–83, sl. 3–5) sta omogočila datiranje glavnih dogodkov v izjemno ozkem časovnem razponu: za ognjeniški izbruh in za pokop naselja Croce del Papa je zdaj najbolj zanesljiv datum 3546 ± 17 BP, tj. 1926–1880 BC kal 2 σ .

Natančnejša umestitev časa teh pretresljivih dogodkov na območju prazgodovinske Nole bo osnova za večjo natančnost tudi pri kronoloških odnosih med italijanskim polotokom in dalmatinsko cetinsko kulturo na nasprotni jadranski obali (str. 83; prim. C. A. L., str. 407). To kulturo določa oblikovno in okrasno značilna keramika, datirana pa je v čas med poznim eneolitikom in začetkom bronzne dobe. Nedavne raziskave so potrdile njene povezave z notranjostjo Balkana, a tudi z Apulijo, Grčijo in zgornjim Jadranom (od t. i. Caput Adriae do Tridentinskega in Benečije). V zadnjih letih so intenzivne raziskave razkrile podobne keramične oblike tudi na Tirenski obali polotoka, predvsem so cetinsko kulturo povezale s starejšo fazo kulture Palma Campania, a tudi z drugimi območji vzdolž tirensko-kalabrijskega obalnega pasu.² Možnost določitve natančnejših absolutnih datumov za vedno aktualen in delno še vedno problematičen fenomen cetinske kulture odpira nove poglede na čezjadransko povezanost in “začetne oblike izmenjave na dolge razdalje”,³ ki so jih izven Apeninskega polotoka izvajale skupine dalmatinskega izvora v zvezi s pridobivanjem in izmenjavo kovin, prestižnih predmetov

² Posodje in keramične odlomke cetinskega tipa z različnih najdišč objavljajo Arcuri et al., *Influssi balcanici e geni del Bronzo antico in Italia meridionale: la koinè Cetina e la facies di Palma Campania, Rivista di Scienze Preistoriche* LXVI, 2016, 76–95 (predvsem str. 89 in razprostranjenost na T. I); ponovno sta jih preučili M. Gori (Κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλασσαν. Cetina communities on the move across the Central Mediterranean and the Balkans in the 3rd millennium BC, v: R. Băjenaru, J. Maran, S. C. Ailincăi, S. Hansen, A. D. Popescu (eds.), *Objects, Ideas and Travelers. Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age*, Bonn 2020, 65–83) in G. Recchia (Reaching across the Adriatic: northern and western interactions of the Cetina phenomenon (25th–20th centuries BC) / Kroz i preko Jadrana: sjeverna i zapadna interakcija fenomena Cetinske kulture (25–20. v. pr. Hr.), *Godišnjak. Centar za balkanoška ispitivanja* 49, 2020, 5–28).

³ A. Cazzella, L'Egeo e il Mediterraneo centrale fra III e II millennio: una riconsiderazione, v: *ἐπὶ πόντον πλαζόμενοι, Simposio italiano di Studi Egei dedicato a L. Bernabò Brea e G. Pugliese Carratelli*, a cura di V. La Rosa, D. Palermo, L. Vagnetti, Roma 1998 (1999), 487–497 (prim. predvsem str. 493).

(na primer dobro znanih “globularnih kosti”) in tudi sredstev za preživljanje.

Obnovljeno zanimanje za to temo in hiter razvoj multidisciplinarnih analiz⁴ bosta dodatno razjasnila stične točke med cetinsko kulturo in delno sočasnimi pojavi, kakršni sta kultura zvončastih čaš ali ljubljanska kultura. Prav tako bosta dodatno razjasnila rezultate nekaterih temeljnih izkopavalnih projektov zadnjih dveh desetletij.⁵ S kronološko razpravo se na 83. strani zaključita prva vsebinska sklopa zbornika, posvečena geoarheološkim in vulkanološkim temam. Sledi opis izkopavanja s podrobnim poročilom o zapletenem raziskovalnem klobčiču, s katerim so se med raziskavami naselja Croce del Papa soočali arheologi. To poročilo o terenskih raziskavah (C. A. L., M. Delle Donne, G. Vecchio, str. 89–120) se omejuje na tisti del pokopanega naselja, ki ga je bilo mogoče arheološko raziskati, in predstavlja osrednji del zbornika.

Na kraju izkopavanja so, kot je razvidno iz naslova knjige, po srečnem naključju odkrili prazgodovinske strukture pod debelimi plastmi, nastalimi med zgodnjo bronzasto dobo in sedanjostjo. Maja 2001 so ob gradnji supermarketa z bagrom izkopali ta ogromni sediment: takrat so v globino 6 metrov izvrtali dve raziskovalni vrtni. Pod nivoji z ostanki erupcije iz časa plovca Avellino so ugotovili antropogene sledove. Zaradi tega je zavod za spomeniško varstvo ustavil gradbena dela in omogočil zaščitne arheološke posege.

Raziskave so na površini 1600 m² izvedli v letih 2001 in 2002. Udeleženi so bili strokovnjaki, študenti, tehniki in znanstveniki iz različnih raziskovalnih ustanov. Raziskali so tri hiše pokopanega naselja (2, 3, 4), usmerjene od severozahoda proti jugovzhodu. Hiše so bile pravokotnega tlorisa, na eni od krajših strani so se zaključevale z apsido, s poševnimi strehami iz travne konstrukcije, ki so se raztezale do tal. Vhodi v hiše so bili na krajši ravni strani, drugih odprtih hiš niso imele. Hiše so bile različnih velikosti, vse pa so bile zaprte z ograjo. Opremljene so bile z notranjimi predelnimi stenami in vsaj v enem pri-

⁴ Za posodobljen splošen pregled s številnimi citiranimi deli prim. M. Gori, G. Recchia, H. Tomas, *The Cetina phenomenon across the Adriatic during the 2nd half of the 3rd millennium BC: new data and research perspectives*, v: *Atti del 38 Convegno Nazionale sulla Preistoria – Protostoria – Storia della Daunia, 18–19 nov. 2017*, San Severo 2018, 199–216.

⁵ Med najpomembnejšimi kaže omeniti obširne raziskave mednarodne ekipe na gradišču Monkodonja, močno utrjenem naselju v južni Istri, osnovanem v začetku drugega tisočletja pr. Kr.: B. Hänsel, K. Mihovilić, B. Teržan, *Monkodonja. Istraživanje protourbanog naselja brončanog doba Istre*. Knjiga 1. *Iskopavanje i nalazi građevina / Forschungen zu einer protourbanen Siedlung der Bronzezeit*. Teil 1. *Die Grabung und der Baubefund*, Monografije i katalogi, Arheološki muzej Istre 25, Pula 2015 (kaže, da so tukajšnji najstarejši keramični odlomki tisti tipa Cetina). Za sintetičen splošen pregled območja severnega Jadrana gl. Borgna et al., *Il Caput Adriae tra Bronzo Antico e Bronzo Recente*, v: *Preistoria e protostoria del Caput Adriae*, Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, XLIX Riunione Scientifica (Udine e Pordenone 8–12 ott. 2014), Firenze 2018, 75–95; Recchia, zgoraj, op. 2, 9–11.

meru (hiša 3) so bile v vmesnem prostoru posode večjih dimenzij. Osrednji prostor vsake od hiš je bil opremljen z ognjiščem, pečjo, odpadno jamo, odtisi lesenega posodja in predvsem z velikimi količinami pogosto popolnoma ohranjenih keramičnih posod. Prvotno so bile obešene na stene ali postavljene na police. V hiši 3 so jih skupaj z drobnimi orodji iz kremenca in kosti odkrili nič manj kot 140. V hiši 4 so jih našli več kot sto (str. 100, sl. 25). Hiše s pripadajočimi gospodarskimi poslopji so skrbno predstavljene in ilustrirane z obilico tlorisov in fotografij (naselje 1, faza A: C. A. L. et al., str. 89–111). Tako so denimo zaradi odkritih semen, pridobljenih iz paleotal (struktura 1: M. Delle Donne, str. 315–321), ograje, dveh ograjenih vodnjakov in nekakšne velike "košare", v katero so ob erupciji nagnali skupino brejih ovac in jo s tem poskušali zaščititi, določili območje "kmečkega dvorišča" itd.

Ko so odstranili hodno površino naselja 1, so našli na žganinske sledove in ostanke peči (struktura 7), ki so bile vsaj deloma namenjene zgodnji, a dobro organizirani metalurški dejavnosti (faza B: C. A. L. et al., str. 113–115). Nekoliko nižje je ležalo manj jasno urejeno območje poselitve (naselje 2, faza C: C. A. L. et al., str. 117–120) z jamami za stojke, ogljem in kosi hišnega lepa hiš (5 in 6), ki se niso razlikovale od tistih v naselju 1 in so bile opremljene s tipološko podobno keramiko.

Poročilo o izkopavanjih sledi sintetični pregled primerljivih bronastodobnih hiš podolgovatega pravokotnega tlorisa z zaključkom v obliki apside ali brez nje v Italiji in Evropi (O. Buchsenschutz, str. 121–125, sl. 1 in 2). Sledi sistematična analiza vseh bivalnih struktur v naselju Croce del Papa, dopolnjena s številnimi risarskimi rekonstrukcijami (E. Castaldo, str. 127–141). Hiše so načrtovali in zgradili usposobljeni obrtniki z bogatim empiričnim znanjem, ki jim je omogočilo gradnjo s premišljeno orientacijo, tlorisom, prostorski razmerji, ambientalno organizacijo notranjosti in izbiro ustreznih vrst gradbenega lesa. Vse te gradbene tehnike so onemogočile neugodno delovanje vetrov in ostalih atmosferskih dejavnikov. To veliko znanje pri ustvarjanju bivalne arhitekture naših bronastodobnih prednikov skupaj z odlično ohranjenostjo močno prispeva k referenčnosti odkritij na območju Nole za preučevanje in rekonstrukcijo bivališč iz zgodnje bronaste dobe v vseh njihovih sestavnih delih (E. Castaldo, str. 143–160).

Naslednji vsebinski sklop obravnava glavne obrtne dejavnosti. V tem kontekstu zavzema najbolj izpostavljeno mesto lončarska dejavnost, saj so bile, kot omenjeno, odkrite izjemne količine keramičnega posodja (E. Soriano, str. 165–212). Avtorica analizira del keramičnega gradiva iz v erupciji uničenega naselja 1 ter iz naselja 2 in zanj uporabi klasifikacijo, pri kateri gradivo v osnovi razdeli na odprte in zaprte posode, nato pa v "tipološke družine". Za podrobnejši pregled se Sorianova sklicuje na analizo, ki trenutno še poteka, in sicer temeljno objavo in analizo vsega keramičnega posodja z objavljenih in neobjavljenih najdišč kulture Palma Campania. Med značilnimi pokazatelji časa iz obdobja naselja 1, pa tudi na površju naselja 2, uporabljanimi pred velikim izbruhom, se pojavljajo značilne pivske skodelice z navpičnim presegajočim ročajem. Precej nenavadne so za naselje 1 značilne skodele in skodele, včasih na visoki nogi, bogato okrašene z vrezji, žlebovi ali kanelurami. Prav tako padejo v oči visoki, podobno okrašeni cevasti podstavki v obliki

peščene ure, bikonične dvoročajne posode itd. Posode na nogi in cevasti podstavki se zdijo funkcionalno podobni, vendar predlagana namembnost ("*imeti hrano pri roki*": str. 186) morda ni najboljše domišljena.

Makroskopsko analizo sestave glinene mase so opravili na vzorcih s treh različnih lokacij – Nola – Croce del Papa, San Paolo Belsito in Palma Campania (S. Pasquino et al., str. 213–222). Analiza vzorcev pod optičnim mikroskopom dokazuje ob značilnih lokalnih piroklastičnih vključkih lokalne glinice, ki so jih uporabljali nolanski lončarji zgodnje bronaste dobe. Po drugi strani pa dobro določenim različnim glinenim masam ni bilo mogoče prisoditi različnih funkcionalnih zvrsti posodja (namizno in kuhinjsko posodje, transportno in skladiščno posodje), za kar bodo potrebne druge analize.

Naslednji prispevek (C. A. L., str. 225–242) predstavlja kampanjsko metalurško proizvodnjo v zgodnji bronasti dobi in starim najdbam dodaja nekatere nedavno odkrite iz različnih kontekstov (zlasti iz depojev, pri katerih prevladujejo sekire z robniki). Na nekaj bronastih predmetih z različnih najdišč so izvedli arheometrične analize bronastih legur in slednih elementov (G. Paternoster, S. Ponticiello, str. 243–247). Če bodo tovrstne analize v prihodnje opravili na večjem številu vzorcev, bo mogoče zanesljiveje sklepati o tehnikah izdelave, uporabi, izvoru in kronologiji.

Predelavo kosti in rogovine⁶ ponazarja atraktiven naglavni okras, izdelan iz čekanov in zob mladega prašiča (C. A. L., str. 251–255; F. Poplin, str. 257–258), ki so ga po čiščenju ponovno sestavili in razstavili v muzeju v Noli, kot neke vrste tiaro: s čekanov, zašitih na organsko podlago, visijo vrvice z obešenimi nizi tankih, pravokotnih, skrbno poliranih perforiranih ploščic. Rekonstrukcija tiare z vodoravno nameščenimi ploščicami se zdi problematična, saj bi bila rekonstrukcija z navpično nameščenimi ploščicami tako s tehničnega kot funkcionalnega vidika bolj prepričljiva. Tiaro je sestavljalo približno 50 obdelanih zob in so prvotno ležali v apsihi hiše 2 (str. 252–253, sl. 2–4), morda nekoliko premaknjeni glede na prvotno lego. Rekonstrukcija v obliki te specifične naglavne noše je narejena na podlagi precej drznih etnografskih vzporednic (sl. 6): tiara naj bi krasila glavo deklice ob prehodu v puberteto ali pa je bila, bolj splošno, namenjena ceremonialni uporabi med določenimi skupnostnimi obredji.

Izdelava tovrstnih ploščic iz zob in čekanov ni niti samo po sebi umevna niti enostavna dejavnost. Upravičen je torej dvom, da bi bila zapletena pričeska, kakršna je ta iz naselja Croce del Papa (na širšem nolanskem območju poznamo še nekaj tovrstnih posameznih najdb), neodvisno izumljena v različnih in oddaljenih regijah. Možno je, da so tovrstni naglavni okrasi, ki jih ob nekaterih apuljskih najdbah poznamo tudi na jadranski obali (str. 254–255 in sl. 8),⁷ lahko spodbudili izdelavo slavnihih čelad iz merjaščevih

⁶ V preteklosti je bila ta tema obravnavana le na kratko: C. A. L. et al., *L'industria su osso, corno e avorio nel territorio nolano nel Bronzo antico finale*, v: *Atti della XXXIX Riunione Scientifica dell'Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Materie prime e scambi nella preistoria italiana*, Firenze 2004 (2006), 983–987.

⁷ O stikih med Kampanjo in Apulijo gl. nazadnje A. M. Tunzi Sisto, N. Gasperi, F. Matteo Martino, *Le sepolture a*

čekanov na nasprotni jadranski obali. To znamenje prestiža je bilo široko razširjeno v aristokratski družbi mikenskih utrd, izpričano pa je že v razviti fazi srednje bronaste dobe (srednje heladski čas II) med pridatki iz slavnega bojevnikega groba v Eginu, in sicer blizu monumentalnega vhoda v mesto.⁸

Vsebinski sklop o obrtniški dejavnosti zaključuje poglavje o tekstilni dejavnosti (M. T. Pappalardo, str. 261–264). V njem so komentirani podatki o ročni obdelavi rastlinskih vlaken za izdelavo vrvic in niti, nepogrešljivih pri številnih vsakdanjih potrebah. Odkrit odtis tkanine v blatu ter nekaj glinenih vretenc in uteži dokumentira uporabo preslic in statev v pokopani vasi.

Naslednji vsebinski sklop o odnosu med človekom in okoljem vključuje številne strokovne prispevke, začeni s podrobno analizo favne – kostnih ostankov prehranjevanja v naselju 1, in sicer v nasebinskih plasteh, zapečatenih pod vulkanskimi depoziti v hišah 5 in 6 (N. Pizzano, str. 269–286). Arheozoološka študija je opremljena s številnimi tabelami. Iz nje izhaja, da so najštevilneje zastopane živali ovce in koze. Sledijo v padajočem vrstnem redu prašiči, govedo, divje živali (jelenjad) in na koncu v majhnih količinah avio- in mikrofavna. Divji prašič je bil zagotovo prav tako lovna žival. Odsotnost podatkov o ostankih njihovih kosti gre na račun kumulativnega podatka za domače in divje prašiče. Med odkritji pritegnejo pozornost velike kosti (prvotno zagotovo s pripadajočimi kosi mesa), pred katastrofo obešene na predelne stene hiš. K prehranjevalnim navadam prebivalcev naselja Croce del Papa so torej sodile tudi zaloge suhega ali prekajenega mesa (str. 279, sl. 3).

Med številnimi najdbami, ki potrjujejo enkratnost arheološkega območja pokopanega naselja, je nekakšna velika košara z ostanki devetih ovc (N. Pizzano, A. Genovese, str. 287–290). Nagnetene kosti so na podlagi arheozoološke analize pripisane devetim brejim ovcam z lobanjami, obrnjenimi navzgor, da bi se izognile zadužitvi. Ta košara je stala v krožnem prostoru, prekritem s hišnim lepom in ostanki prepleta (gl. zgoraj C. A. L., M. Delle Donne, G. Vecchio, str. 109–110, sl. 45–47). Da bi bili ti in drugi osteološki ostanki jasno prepoznavni, je bila uporabljena metoda mavčnih odlitkov, ki jih je arheolog Giuseppe Fiorelli v 19. stoletju ustvaril za Pompeje. Na ta način so odkrili ovco, ki je bila med nesrečo privezana na ograjo (L. Meomartino, str. 291–293; gl. zgoraj, str. 108). Tako so lahko opravili rentgenske preiskave in računalniško tomografijo na odlitkih kostnih najdb, ki bi jih sicer težko razložili.

V naslednjem prispevku so analizirane kosti psa, ki je morda pomagal pastirju (J. De Grossi Mazzorin, M. Rugge, str. 295–300; gl. tudi D. Citro, str. 302): žival se je pred erupcijo poskušala rešiti tako, da se je zatekla v

apsido hiše. Odkritje je zaradi številnih podatkov iz odlično ohranjenega okostja omogočilo pridobitev vrste podatkov o morfologiji in velikosti zgodnjebronastodobnih psov, le malo nižjih od današnjih primerljivih pasem.

Zanimivi so podatki arheozoološke določitve ostankov krstič in kuščarjev, med izbruhom pokopanih v naselju 1 (S. Bailon, str. 311–313). Za te vrste velja, da se razmnožujejo v antropogenih okoljih, običajno med aprilom in novembrom. Ti podatki omogočajo z večjo natančnostjo določiti, kdaj v letu se je zgodil eksplozivni dogodek. Drugačen pristop imata poglavji o kmetijstvu in pašništvu, ki orisujeta podobo dobro strukturirane agropastoralne družbe, razdeljene na družinske enote in usposobljene za raznoliko prehranjevanje. Prvi (D. Citro, str. 301–309) se posveča izbiri in upravljanju različnih vrst živine ter različnih vrst senenih trav v naselju 1, namenjenih prehrani v zimski sezoni. Nadalje se posveča sezonskim ali dnevnim premikom živine in možnostim ugotavljanja njihovega zadrževanja v zaprtih prostorih (kot je v zborniku večkrat navedeno, so v Croce del Papa in v drugih kampanjskih naseljih pogosto odkrili odtise stopinj, ki jih pripisujejo prehodom živali in pastirjev).

Številni namigi z nekaterih okoliških najdišč kažejo na skupnost rejcev, ki so pridelovali volno in mleko ter uporabljali iztrebke živine. Meso, kožo in kosti za izdelavo artefaktov so uporabili le tedaj, ko je bilo treba živali na koncu njihovih življenj zaklati. Podrobno so opisane številne posode, ki so bile verjetno namenjene molži in pridelavi mleka. Njihovi ostanki so se ohranili v hišah pokopanega naselja, na primer vedra z lesenimi deščicami, košare, grelniki vode itd.

Poročilo o bronastodobnih poljedelskih praksah in raznolikih živilih rastlinskega izvora v Kampanji (M. Delle Donne, str. 315–321) prinaša pomembne novosti o prazgodovinskih prehranjevalnih navadah. V naselju 1 so opravili analize tako na zoglelenih makroostankih kot na izjemno ohranjenih rastlinskih odtisih. Ti so zaradi načina uničenja, ki je fosiliziralo organske ostanke, omogočili nekaj najbolj spektakularnih ilustracij v zborniku (str. 316, sl. 2–4). Temu začasnemu poročilu je treba dodati nedavno študijo, ki temelji na sejanju in flotaciji vzorcev plasti z različnih delov pokopanega naselja in podatkih z drugih najdišč bronastodobne Kampanje.⁹ Dokazom o številnih vrstah žit, stročnic, sadja in zelenjave je v tej študiji dodanih nekaj sledov uporabe v tistem času redkega lanu. Ni jasno, ali so ga uporabljali za tekstil ali za prehrano.

Poglavji, ki zaključujeta vsebinski sklop o odnosu med človekom in okoljem, razkrivata množico podatkov o vegetaciji v okolici naselja pred izbruhom. Antrakološke analize zoglelenih lesenih fragmentov (G. Di Pasquale, A. D'Auria, C. Comegna, str. 323–327) in pedološke raziskave bogato navlaženih in zelo rodovitnih tal (L. Minieri, F. Terribile, S. Vingiani, str. 329–331) za območje Nole orisujejo sliko rodovitne ravnice blagega podnebja, ki je bila zaradi poljedelske dejavnosti od poznega neolitika močno spremenjena. Mešani listnati gozd je v ravnini skoraj izginil, a se je ohranil na sosednjih hribih.

Enchytrismos di Posta Rivolta (Foggia): un rituale tipico della facies di Palma Campania ed i suoi confronti, *Incontri Annuali di Preistoria e Protostoria* VIII, 2020, 21–24.

⁸ I. Kilian-Dirlmeier, *Das mittelbronzezeitliche Schachtgrab von Ágina, Alt-Ágina* 4:3, Mainz a. R. 1997. Za sintetičen pregled najdišča gl. E. Borgna, I. Micenei, v: *Storia d'Europa e del Mediterraneo. Il mondo antico*, I, 2. *Le civiltà dell'Oriente Mediterraneo*, Roma 2006, 226–268 (predvsem str. 241).

⁹ M. Delle Donne, La protostoria agricola della Campania: nuovi dati archeobotanici, *Rivista di Scienze Preistoriche* LXVIII, 2018, 305–358.

Zadnji vsebinski sklop zbornika je posvečen duhovnemu življenju in kultu, tako verskemu kot pogrebniemu (str. 335–405). Uvodna članka predstavljata antropomorfnu glineno figurico in pokopa fetusov, oba povezana s hišo 4 v naselju 1, največji izmed tamkajšnjih treh bivalnih struktur. Prvi je stoječi kipec, visok približno 10 cm (C. A. L., str. 335–338). Čeprav je izredno grobo oblikovan, z nesorazmernimi udi in grobimi potezami, je prepoznaven kot ženski. Tudi v tem primeru gre za čas zgodnje bronaste dobe, ne le za Kampanjo, za izjemno odkritje. Predlagana je interpretacija, da gre za podobo zaščitnega božanstva hiše. Miniaturni posodici (skodelica za pijačo in posodica – podstavek v obliki dvojnega stožčastega konusa) iz istega konteksta potrjujeta sakralni značaj hiše in nakazujeta, da gre za prostor, namenjenem prazničnemu obredju, bodisi družinskemu bodisi skupnostnemu.

V drugem članku (H. Duda, C. A. L., str. 339–349) so natančno opisani kostni ostanki dveh fetusov (starih 6 in 4 mesece od spočetja). Iz pietetnih razlogov sta bila pokopana v plitvih grobovih, obdanih z ostenji keramičnih posod v zunanjem ograjenem prostoru iste hiše 4. Doslej je v Kampanji iz zgodnje bronaste dobe znanih izjemno malo naselbinskih pokopov novorojenčkov ali nedonošenčkov v posodah ali prekritih s keramičnimi fragmenti, in sicer iz kontekstov, ki so slabo objavljeni ali so bili le delno raziskani.

Danes vemo nekaj več o pogrebnih običajih v času tik pred avelinskim izbruhom po zaslugi objave grobišča San Paolo Belsito na območju Monticello – La Starza (Ariano Irpino), ki je bilo delno raziskano leta 2000 (C. A. L., G. Vecchio, str. 353–369). Skupini grobov, ki jih je bilo mogoče raziskati (skupaj 13 pokopov z ostanki 16 inhumiranih pokojnikov), sta natančno opisani in radiokarbonsko datirani. Iz teh podatkov je mogoče razbrati nekaj namigov o družbeni ureditvi. V skrčeni bočni legi so pokopani večinoma mladeniči, stari od 20 do 25 let, skoraj v vseh primerih v enojnih grobnih jamah, označenih z razmejitenimi kamni ali s kamnitim kritjem. V obeh skupinah grobov je bil po eden prekrit s kamnito gomilo (št. 3 in 5). Najverjetneje gre za predstavnika z najvišjim statusom v vsaki od skupin (začetnika rodu?). Med grobnimi pridatki ni celih posod, so pa številni fragmenti keramičnega posodja ležali v grobovih ali nad njimi skupaj z ostanki hrane. Ti dokumentirajo darovanje ali obredno prehranjevanje v bližini grobov (M. Leguilloux, N. Pizzano, str. 399–405).

Vsebinski sklop o grobišču z vrsto poglavij dopolnjujejo različni strokovnjaki (F. Mallegni, B. Lippi, str. 371–383; E. Carnieri, str. 385–386; F. Bartoli, A. Bacci, F. Mallegni, str. 391–394; P. Ricci, C. Lubritto, str. 395–398). Spremljajo jih grafi in tabele z morfološki podatki o skeletih in različne analize, kot so starost pokojnikov, obraba zobnih kron, "prehrambnih markerjev" itd. določenega števila pokojnikov. Gre za predhodne analize, opravljene na majhnem vzorcu, ki trenutno ne omogočajo dokončnih zaključkov o skupnosti, ki je svoje mrtve pokopavala na grobišču San Paolo Belsito. V prihodnje bo treba opraviti popolno analizo in na tej podlagi vzpostaviti primerjave z drugimi populacijami.

Nizu kratkih prispevkov je dodano besedilo, ki se nanaša na rekonstrukcijo obrazne fizionomije treh posameznikov, pokopanih na grobišču San Paolo Belsito (F. in G. Mallegni,

str. 387–390). Opisani so različni, metodološko že dolgo uveljavljeni postopki za povrnitev videza pokojnika, začenši z lobanjskimi kostmi. Lahko si je predstavljati močan vpliv teh podob na širšo javnost. V zaključnih razmišljanjih C. A. L. (str. 407–413) povzema probleme, povezane s kulturnimi in kronološkimi vidiki avelinskega izbruha in posledicami te katastrofe na obsežnem prizadetem ozemlju.

Pokop naselja 1 v Croce del Papa je torej datiran v čas zgodnje bronaste dobe 2A in ga lahko umestimo z zelo zadovoljivim približkom (3546 ± 17 BP, 1926–1880 BC 2σ): čas tako naselja 1 kot nekoliko starejšega naselja 2 in dela grobišča San Paolo Belsito ustreza razviti fazi kulture Palma Campania. Čas nastanka te kulture med drugo polovico tretjega in začetkom drugega tisočletja v zborniku ni posebej obravnavan. Glavna avtorica zbornika Albore Livadie se v zaključku na kratko ponovno opredeli do vplivov, ki so se z območja izvora "cetinskega pojava" razširili v Kampanjo in na splošno na Apeninski polotok. Ti se danes izkazujejo za mnogo bolj obsežne in razčlenjene, kot so domnevali doslej. Danes vemo (gl. zgoraj op. 2 in naslednje), da so se skupine balkanskih ljudstev selile na zahodno jadransko obalo in na podlagi širokega predhodnega poznavanja ozemlja na več mestih prečkale Apenine (vzdolž rečnih tokov ali po pastirskih sezonskih poteh), na različnih mestih dosegle dele tirenske obale ter se širile do Sicilije in Jonskega morja.

Končno, ko gre za posledice, ki jih je izbruh povzročil v ekosistemu – vključno s posledicami cunamija, katerega sledove so ugotovili v Neapeljskem zalivu – so bili škodni dogodki, tudi posredni, kakršni so verjetna lakota in epidemije, tako dramatični, da je bilo prebivalstvo pogosto prisiljeno odseliti se z izvornih območij na varnejša ozemlja. Tako se je močno spremenila demografija starih naselij, na redko poseljenih območjih pa so bila ustanovljena nova. Poleg tirenske regije je skupine beguncev privabila tudi Apulija, kar dokazuje keramična produkcija, ki v zgodnji bronasti dobi 2B tam ohranja oblike kulture Palma Campania, čeprav brez značilnih ornamentov iz časa največje razširjenosti (vrezi z belo inkrustacijo, perforirani ročaji itd.). Kaže, da v Kampanji in v okoliških regijah v arheološkem gradivu polagoma in vse bolj prevladujejo značilnosti, ki so povezane s protoapeninsko kulturo. Arheološko je to mogoče dobro ovrednotiti zaradi številnih novih odkritij in spremnih multidisciplinarnih raziskav. Te omogočajo vse natančnejši vpogled v zgodovino kampanjske poselitve glede na težave, ki jo je povzročala eruptivna dejavnost sistema Somma-Vezuv (mednarodne skupine znanstvenikov trenutno izvajajo različne projekte). "*On voit bien que les prospectives pour de futures recherches ne manquent pas*" (str. 413).

V zaključku kaže ob splošno znanih in nespornih znanstvenih zmožnostih arheologinje Claude Albore Livadie ter ob njenem izjemnem poznavanju ozemlja poudariti njene organizacijske sposobnosti. V sodelovanju z Giuseppejem Vecchiam in v sinergiji s številnimi drugimi strokovnjaki je vodila in zaključila zahteven in artikuliran projekt, kakršen je priprava tukaj predstavljenega zbornika. Njeno organizacijsko delo je zagotovo otežila poudarjena interdisciplinarnost, ki je po drugi strani ena najdragocenejših lastnosti projekta.

Odveč je poudarjati, da sta se več kot 20 let po začetku arheoloških izkopavanj (obdobje, ki ga lahko štejemo za

nujno potrebno za temeljito preučevanje in objavo arheološkega odkritja, pa čeprav veliko manj zahtevnega od tistega nolanskega) urednika morala spoprijeti z vse prej kot enostavno nalogo usklajevanja skupine, ki jo je sestavljalo več kot petdeset učenjakov, arheologov in znanstvenikov, dejavnih na različnih področjih. Z vključevanjem, revidiranjem in posodabljanjem ogromne in raznolike množice informacij, ki se je nabrala v minulih letih, so ustvarili enovito, a izjemno zapleteno in široko strukturirano publikacijo. Količina in heterogenost obravnavanih tem vodita k zaključku, da predstavljena knjiga ponuja mnogo več, kot kaže naslov.

Določeno število uredniških in tiskarskih napak, nekatere nerodnosti pri postavitvi in paginaciji ne vplivajo pomembno na ustreznost dela: ob tem se nadejamo, da bo v kratkem z ustreznim pregledom in popravki tudi ponatisnjeno.

Paola CASSOLA GUIDA
Prevod: Peter Turk

Lorenzo Zamboti, Manuel Fernández-Götz, Carola Metzner-Nebelsick (ur.): *Crossing the Alps. Early Urbanism between northern Italy and Central Europe (900-400 BC)*. Sidestone Press, Leiden, 2020. ISBN 978-90-8890-961-0. 436 str.

Zbornik predstavlja premišljen in pregleden izbor tem, ki so bile obravnavane na istoimenski mednarodni znanstveni konferenci leta 2019, organizirani v Milanu. V 26 prispevkih, ki jih je pripravilo skupno 45 različnih avtorjev, je obravnavana v strokovni literaturi doslej razmeroma spregledana tema urbanizacije v železni dobi na perifernem, od klasičnih grško-etruskih središč odmaknjemem, podalpskem in srednjeevropskem prostoru. Raziskave na tem območju so se v preteklosti namreč osredotočale na eni strani na posamezne kolonije ali trgovske postaje, kot so Felsina (Bologna), Marzabotto in Spina, ter na drugi strani na zametke konvencionalnih mestnih naselij v obliki t. i. knežjih mest (*Fürstentitze*) ali velikih naselij in najstarejših utrjenih opidov, kot sta Heuneburg in Vix-Mont Lassois.

Prispevki so razdeljeni v štiri sklope. Prvi je posvečen *zametkom urbanizma in prekoalpskim povezavam* in vsebuje štiri članke. V uvodnem uredniku na kratko povzamejo znanstvena izhodišča simpozija, ki je bil posvečen primerjavi procesov urbanizacije in nastanka bolj zapletenih družbenih oblik v času železne dobe na obeh straneh Alp. Opozorijo na ovire, ki so botrovale dosedanjemu nezadostnemu razumevanju in upoštevanju vloge zlasti severnoitalijanskih najdišč (kulture Golasecca in iz estensko-venetskega kroga) pri prekoalpski komunikaciji. Izpostavijo obrobni status, ki ga temu območju pripisuje (italijanska) klasična arheološka tradicija, in nezadostno sinhroniziranost različnih kronologij in datacije začetka železne dobe na obeh straneh Alp. Večinski del uvodnega prispevka pa predstavlja kratka predstavitev zbranih razprav.

Uvodno predstavitev tako nadaljuje *Mark Pearce*, ki ponudi zanimivo razpravo o dveh na prvi pogled povsem nasprotujočih si definicijah urbanizma. Namesto definicije, ki temelji na klasičnem svetu, predlaga – po njegovem

mnenju za protozgodovinsko Evropo bolj primerno – primerjavo s srednjeveškimi mesti. Na ta način lahko kot (proto-)urbane agregacije prepoznavamo že nekatera večja naselja iz 2. tisočletja pr. n. št. ali pozne bronaste dobe, med katerimi omeni Fratestino v Padski nižini. V naslednjem prispevku tudi *Manuel Fernández-Götz* razpravlja o različnih definicijah urbanizma. Zavzame se za večzorni pristop k vrednotenju arheoloških dokazov, ki so nedvomno zelo občutljivi na geografsko-kulturni in časovni kontekst. Na variabilnost in cikličnost poselitvenih aglomeracij pokaže na primeru mlajšehalštatskih knežjih mest.

Večzorni pristop k vrednotenju arheoloških najdb, kot ga predlaga Fernández-Götz, najdemo v zelo zanimivem prispevku *Louisa* in *Carole Metzner-Nebelsick*, ki sta se odpravila na virtualno potovanje čez Alpe nekje okoli leta 600 pr. n. št. Pot, ki jo začeta na Ligurijski obali v Genovi, katere vloga nekakšnih vrat v halštatsko Evropo že od 10. st. pr. n. št. naprej je po njunem mnenju podcenjena, končata pri Donavi, v bavarskem Günzburgu. Pri tem, ko preučujeta kraje in skupnosti, s katerimi bi se popotnik lahko srečal, razpravljata o posledicah prehoda blaga in idej za ljudi na poti. Ugotavljata, da so tako pri začetnem prisvajanju posameznih italško navdahnjenih statusnih oznak in/ali delov noše kot tudi pri diseminaciji teh elementov v lokalni skupnosti imele ključno vlogo elitne ženske.

Drugi in hkrati najboljšežnji sklop je posvečen *zgodnjemu urbanizmu v severni Italiji*, pri čemer je vseh 13 člankov osredotočenih na območje Padske nižine. Kot prva *Paolo Rondini* in *Lorenzo Zamboti* predstavita nove poglede na najbolj južno ležeče, že zgodnje halštatsko središče Verucchio, ki ga tradicionalno obravnavamo kot etruskano kolonijo. Enako velja za Bologno ali antično Felsino, ki jo predstavlja *Jacopo Ortalli*. Vpogled v nadregionalne povezave med severovzhodno Italijo in transalpsko halštatsko cono ter Etrurijo in južno Padsko nižino prinaša *Christiano Iaia*, ki je analiziral razvoj, uporabo in razširjenost različnih tipov bronastih sekir iz 8. in 7. st. pr. n. št. Šolski primer etruskanskega urbanizma na južnih obronkih Padske nižine je Marzabotto, ki ga predstavljajo *Elizabeta Govi*, *Chiara Pizzirani* in *Andrea Gaucci*, medtem ko nam *Giovanna Gambacurta* ponudi celovit pregled interakcije sveta živih (naselja), mrtvih (grobišča) in transcendentalnega sveta (svetišča) v venetskem prostoru, s poudarkom na dveh ključnih naseljih, to sta Este in Padova. Še dve pomembni venetski najdišči sta predstavljeni v nadaljevanju. *Massimo Saracino* in *Alessandro Guidi* se posvetita protourbanemu naselju Oppeano, katerega začetki segajo še v čas pozne bronaste dobe; *Alessandro Vanzetti*, *Matteo Bertoldo*, *Francesca Di Maria*, *Dario Monti*, *Luciano Salzani* in *Fabio Saccoccio* pa predstavijo tudi preliminarne rezultate novejših geofizikalnih raziskav na najdišču Coazze pri Gazzo Veronese.

Poselitveni vzorci se v severni Italiji koreniteje spreminjajo sredi 6. st. pr. n. št., ko pride do nekakšne notranje kolonizacije z ustanavljanjem novih, srednje velikih ali manjših jedrnih naselij, ki imajo pomembno vlogo v trgovsko-komunikacijski mreži med Mediteranom in centralno Evropo. Eno takih naselij je nedvomno etruskano trgovsko središče Adria, ki je v luči novih dognanj obravnavano v članku *Simonette Bonomi*, *Marie Cristine Vallicelli* in *Claudia Baliste*. V podobnem okolju je za nekaj stoletij zacvetel mednarodni emporion Spina, katerega urbanizem, arhitek-

turo in materialno kulturo sežeto predstavitava *Aleksandra Mistireki* in *Lorenzo Zamboni*. Rezultate novih izkopavanj in neinvazivnih geofizikalnih raziskav etruščanskega rečnega pristanišča Forcello di Bagnolo San Vito prinašajo *Rainer Komp*, *Tommaso Quirino* in *Marta Rapi*. Gre za manjše trgovsko središče, ki je bilo ustanovljeno v drugi polovici 6. st. pr. n. št. in je imelo pomembno povezovalno vlogo jadranskega območja s središči golaseške kulture in osrednjealpskimi centri. Protourbanizem na območju kulture Golasecca na primeru naselij Como in Castello Ticino predstavitava še *Raffaello Carlo de Marinis* in *Stefania Casini*. V prispevku izpostavitava spremembe poselitvenega vzorca v porečju Ticina in okolici jezera Como tekom 5. st. pr. n. št., ki se v začetku 4. st. pr. n. št. odraža tudi v nastanku novega središča na območju današnjega Milana. Odsev dinamičnega dogajanja je mogoče razbrati tudi iz objave preliminarnih rezultatov predhodnih nedestruktivnih, geofizikalnih raziskav (starejše- in mlajše)železnodobnega naselja na najdišču Como-Spina Verde. Te v 16. članku povzamejo *Fabian Welc*, *Louis Nebelsick*, *Carola Metzner-Nebelsick*, *Ines Blazer*, *Alessandro Vanzetti* in *Barbara Grasi*, ki kot najpomembnejši rezultat mednarodnega raziskovalnega projekta izpostavijo prepoznavo objekta, domnevno hiše retijskega tipa. Pregled železnodobnega urbanizma v severni Italiji zaključuje prispevek *Raffaello Poggiani Keller* in *Paola Rodinija*, ki predstavitava rezultate novjših raziskav v osrednji Lombardiji: višinskega mladohalštatskega središča Bergamo in že povsem alpskega naselja Parre, katerega življenje se ni drastično spremenilo niti po historično izpričani keltski invaziji leta 388 pr. n. št.

V tretjem sklopu zbornika, naslovljenem *zgodnji urbanizacijski procesi v srednji Evropi*, se fokus razprav preusmeri onstran Alp. Eno najpomembnejših središč, ki ga pravzaprav ne moremo izpustiti iz nobene resne razprave o urbanizaciji v starejši železni dobi, je Heuneburg. Kratek pregled tamkajšnjih dolgoletnih raziskav s poudarkom na najnovjših dognanjih predstavitava *Dirk Krause*, *Leif Hansen* in *Roberto Tarpini*. Sledi razprava *Rüdigerja Krauseja*, ki obravnava razvoj "knežjega" središča na gori Ipff v primerjavi z bližnjim gradiščem Goldberg. Na Ipffu sicer pogrešamo več elementov kompleksnega urbanega centra, pa vendar je njegova dominantna, politično in ekonomsko centralna vloga nesporna. Podobno velja za moravska gradišča Minice, Závist-Lhota in Záhovice-Vladař, ki jih v razpravi o zgodnjem urbanizmu in povezavah med Moravsko in severno Italijo vse od 7. st. pr. n. št. izpostavi *Miloslav Chytráček*. Izjemno pomembno urbano središče v železni dobi je tudi keltsko knežje mesto Vix-Mont Lassois, ki ga v 21. članku obravnava *Bruno Chaume*. Osredotoči se na predstavitev novih raziskav utrjenega naselja in pristanišča ob Seni, kjer je bila z geofizikalnimi raziskavami odkrita apsidalna zgradba, podobna tistim na vrhu Mont Lassoisa. Naslednje izjemno naselje iz 6. in 5. st. pr. n. št. v centralni Franciji je Bourges, ki ga predstavi *Ian Ralston*.

Od najbolj zahodnega (proto)urbanega središča, ki je bilo predstavljeno tako na simpoziju v Milanu kot tudi v pričujočem zborniku, se ob zaključku tretjega sklopa vrnemo v vzhodnoalpski prostor: *Sneža Tecco Hvala* sežeto predstavi rezultate raziskav železnodobnega naselja Most na Soči, *Holger Wendling* pa rudarskega središča Dürrnberg pri Halleinu, ki ga že v naslovu svojega prispevka poimenuje "solna metropola".

Zadnji, četrti sklop zbornika je najkrajši, a zato nič manj pomemben. Nasprotno! *Sklepne misli in primerjalne poglede* v ločenih poglavjih podata *Corinna Riva* in *Simon Stoddart*. Prva v svojih razmišljanjih izpostavi, da je skrajni čas, da raziskovalno pozornost od vprašanj izvora in začetkov urbanizacije preusmerimo v preučevanje družbenih, ekonomskih in okoljskih sprememb (ali posledic), ki jih železnodobni procesi urbanizacije prinesejo; drugi pa razpravlja o dolgoživih čezalpskih povezavah in ideološkem ozadju urbanizacijskih procesov, pri čemer je za preučevanje različnih oblik urbanizacije temeljnega pomena (pre)poznovanje tudi podeželskega okolja mest.

Zbornik torej ponuja izčrpen pregled urbanizacijskih procesov, ki so se odvijali južno in severno od Alp v zgodnjem prvem tisočletju pr. n. št., ter različnih metodoloških in teoretičnih pogledov na to temo. Raznolike razprave in predstavitve, ki so ožje geografsko zamejene, so opremljene z nazornimi ilustracijami in brezplačno dostopne za prebiranje na spletni strani založnika.

Lucija GRAHEK

Stephan Karl: *Das römische Marmorsteinbruchrevier Spitzelofen in Kärnten. Montanarchäologische Forschungen. Mit Beiträgen von P. Bayer, M. Grabner, M. Hainzmann, R. Haubner, C.A. Hauzenberger, A.G. Heiss, K. Layr, D. Modl, W. Prochaska, S. Strobl, B. Toškan, E. Wächter, M. Weißl und S. Wiesinger.* – Fundberichte aus Österreich. Beiheft 1. Ferdinand Berger & Söhne GmbH, Wien 2021. ISBN 978-3-85028-951-1. 240 strani.

V začetku leta 2021 je avstrijski BDA (*Bundesdekmalamt*) kot prvo knjigo v svoji novi seriji *Beihefte* revije *Fundberichte aus Österreich*, izdal monografijo o rimskem kamnolomu marmorja *Spitzelofen* nad Labotsko dolino (*Lavanttal*), avtorja Stephana Karla z Inštituta za antiko Univerze v avstrijskem Gradcu (*Institut für Antike, Karl-Franzens Universität, Graz*). Knjiga je sploh prva monografija posvečena enemu od vzhodnoalpskih kamnolomov marmorja, kamnolomov, ki so s svojo proizvodnjo ne le bistveno določili noriško podobo mest in njihovih nekropol, marveč tudi pomembno sodelovali pri oblikovanju spomenikov in arhitektur panonskih mest vse tja do vključno Gornje Mezije. V tem smislu gre torej za pomemben prelom v tradiciji obravnavanja kamnolomov (ne le marmorja) v srednji Evropi, in to v dveh pomembnih točkah. Najprej v dejstvu, da gre za monografsko obdelavo enega samega kamnolomskega območja (*Steinbruchrevier, quarry complex/landscape*), kar postavlja obravnavano monografijo ob bok redkim monografijam mediteranskih in drugih antičnih kamnolomov – npr. Selinunt,¹⁰ Mons Claudianus,¹¹ Mons Porphyrites,¹² Karystos,¹³ Bois de Lens,¹⁴ Hohe Buche bei Andernach.¹⁵ In nato v dejstvu, da se monografija osredo-

¹⁰ Peschlow-Bindokat 1990.

¹¹ Peacock, Maxfield 1997.

¹² Maxfield, Peacock 2001; Peacock, Maxfield 2007.

¹³ Vanhove 1996.

¹⁴ Bessac, Aucher, Blanc 1996.

¹⁵ Mangartz 1998.

toča na arheološko in geološko zajemanje in interpretiranje podatkov kompleksa kamnolomov, ki so razumljeni kot proizvodni kompleksi s specifično notranjo organiziranostjo.

Če lahko ugotovimo, da monografsko objavljenih raziskav posameznih antičnih kamnolomov oz. kamnolomskih kompleksov doslej res ni bilo veliko, lahko prav tako ugotovimo, da je takih objav v obliki daljših ali krajših člankov, od pionirskih tekstov Josefa Rödera¹⁶ do npr. objav Jean-Clauda Bessaca¹⁷ ali Anne Gutiérrez Garcie-Moreno¹⁸ neizmerno več. Pri tem opažamo prav v zadnjih desetletjih vse večje osredotočanje avtorjev na tehnično in logistično problematiko pridobivanja kamna, tudi v navezavi na vprašanja oskrbe posameznih mest in trgovanja s proizvodi. Število znanih antičnih kamnolomov se je s povečanim zanimanjem zanje zato močno povečalo,¹⁹ prav tako kot so se pojavile številne nove smeri njihovega raziskovanja. To je bilo v začetkih usmerjeno v historična²⁰ in epigrafska²¹ vprašanja, ki so imela in imajo sicer še vedno pomembno mesto v raziskovanju tem, povezanih s kamnolomi.²² Posebno bogata pa je v zadnjih desetletjih literatura, osredotočena na povezovanje izdelkov z njihovimi proizvodnimi viri, karakteriziranje kamnin, njihovo rabo in razširjenosti na antičnih trgih, v navezavi na poskuse razumevanja in rekonstruiranja ekonomske dimenzije kamene proizvodnje.²³

Pomembno mesto imajo v raziskavah organiziranosti in delovanja rimskih kamnolomskih kompleksov številni terenski pregledi in dokumentiranje obsežnih kamnolomskih krajin (quarry landscapes), opravljeni v zadnjih desetletjih. Pri teh so bile poleg klasičnega terenskega pregleda (field reconnaissance, field survey) in dokumentiranja uporabljene predvsem klasične in novo razvite tehnike zajemanja in organiziranja prostorskih podatkov (aerofotografija, satelitska fotografija, uporaba GPS, GIS, v zadnjem času tudi LiDAR), nepogrešljive za hitro in dovolj natančno dokumentiranje obsežnih krajin.²⁴ Največji, metodološko najbolj sistematičen in inovativen ter po rezultatih eden najplodnejših raziskovalnih projektov te vrste – QuarryScapes,²⁵ ki je

¹⁶ Npr. Röder 1957; Röder 1971.

¹⁷ Bessac 2002.

¹⁸ Gutiérrez Garcia-Moreno, López Vilar 2018.

¹⁹ Za obsežen popis do leta 2013 glej Russell 2013b [oxrep.classics.ox.ac.uk/databases/stone_quarries_database/].

²⁰ Dubois 1908.

²¹ Bruzza 1870.

²² Npr. Dworakowska 1983; Bedon 1984; Braemer 1976; Fant 1989; Hirt 2010. Za kratek pregled razvoja zanimanja za kamnolome glej Besac 2003.

²³ Dober vpogled v raznolike tematike in razvoj kamenih študij (stone studies) dajejo akti triennialnih srečanj združenja ASMOSIA [<http://asmosia.willamette.edu>]: Proceedings 1/1988–11/2018. Za kratek pregled razvoja študij, vezanih na kamnolome, glej Gutiérrez Garcia-Moreno 2009; za ekonomsko dimenzijo rimske trgovine s kamnom glej Russell 2013a.

²⁴ Npr. Long 2012; Degryse et al. 2008.

²⁵ *The QuarryScapes Project: conservation of ancient stone quarry landscapes in the Eastern Mediterranean* [<http://www.quarryscapes.no>]. Projekt je izdelal 10 končnih poročil: Deliverables 1–10.

potekal med letoma 2005 in 2008, je bil poleg dokumentiranja obsežnih kamnolomskih krajin osredotočen na problematiko vrednotenja in varovanja tovrstnih ostalin oz. na razumevanje kamnolomov kot kulturne dediščine.²⁶ Pomemben končni rezultat tega projekta je bil leta 2008 objavljen *Vodič za kamnolomske krajine*,²⁷ v katerem je bil predstavljen model sistematičnega pristopa k predmetu proučevanja, od njegovega empiričnega karakteriziranja, preko razlage na mikro ravni, do ocene njegovega historičnega pomena.²⁸ V tem modelu sta karakteriziranje in mikroanaliza neposredno in tesno povezana ter zajemata resurs(e), proizvodnjo, logistiko in družbeno infrastrukturo, kar vse tvori kamnolomski kompleks. V tem smislu je mogoče razumeti tudi obravnavano monografijo.

Ta kratek uvod, ki nikakor ne želi in ne more biti popoln, je bil potreben, da bi lahko na njegovo ozadje ustrezno umestili in predstavili obravnavano monografijo o kamnolomskem območju Spitzelofen. Monografija, katere izhodišče je bilo zavarovalno izkopavanje mehanske poškodbe na območju Kalkkogla, nastale ob širitvi gozdne ceste leta 2011, je organizirana okoli zelo natančnega topografskega kartiranja ter arheološkega in geološkega dokumentiranja prostora v obsegu 11,5 ha (poglavje 3, Topographie, 39–65, Taf. 11–23), z dvema samostojnima kamnolomskima kompleksoma (Bruchgebiet, quarry complex) – Kalkkogel in Spitzelofen. Ta dva kompleksa se v geomorfološkem smislu dovolj razlikujeta, da je bilo pridobivanje masivnih marmornih blokov specifično za eno in drugo območje, neposredno povezano z različnim izdajanjem plasti marmorja izpod plasti drugih metamorfni kamnin (gnajs, sljudni skrilavec, amfibolit; Taf. 60) nad njim. Na Kalkkoglu v obliki niza kamnolomov v isti ravnini na višini med 1060 m in 1070 m (Taf. 14–15), na Spitzelofnu z njegovim notoričnim, ca. 12 m visokim kamnolomskim čelom s Saxanovim napisom, v obliki posameznih kamnolomov, nastalih drug nad drugim na štirih višinskih stopnjah med 1030 m in 1060 m (Taf. 16–17). Z dokumentiranjem kamnolomskega območja je bilo definiranih 47 terenskih objektov (Geländeobjekt, GO), med njimi 18 (6 Kalkkogel + 12 Spitzelofen) kamnolomov različnih velikosti in oblik: vrezanih v pobočje (Lehnenbruch), v obliki niše (Nischenbruch), jaškasti (Grubenbruch). Tipologija kamnolomov, ki je tesno povezana z geometrijo produktivnih plasti, je ob vseh težavah posploševanja tako raznolikih terenskih dejstev doživela pomembno sistematiziranje pri J.-C. Bessacu,²⁹ na katerega se pri svojem določanju tipov opira tudi Stephan Karl, pozneje dopolnjeno in shematično ustrezno prikazano v *Quarryscapes Guide*.³⁰

Kamnolomom pripadajoči kupi kamnolomskih odpadkov (Halde, spoil), pomembni za razumevanje različnih faz kamnolomskih aktivnosti (ekstrahiranje, obdelovanje surovih blokov in njihovo dodelovanje), ki so razvidni predvsem v obliki odbitkov različnih velikosti, so izrazito skrbno in natančno dokumentirani ter relativno krono-

²⁶ Npr. Storemyr 2006; Bloxam, Heldal 2008; Bloxam 2011.

²⁷ Heldal, Bloxam 2008.

²⁸ Heldal, Bloxam 2008, 3, sl. 1.

²⁹ Bessac 2003, 21–34.

³⁰ Heldal, Bloxam 2008.

loško interpretirani. Njihova skromna prisotnost znotraj severnega kamnolomskega kompleksa Spitzelofen je brez dvoma posledica izredno strmega terena po katerem so odpadki zdrsnili globoko po pobočju. Edini zelo dobro ohranjeni so bili, kakor kažejo stare fotografije (Abb. 15), na območju kamnoloma GO 38, žal z izkopavanji v dvajsetih letih prejšnjega stoletja in leta 1930 v smislu dokumentiranja neustrezno skoraj popolnoma odstranjeni. Razlog za njihovo obsežno deponiranje na dobrih 400 m² veliki terasi tako žal ni povsem jasen, bi pa ga bilo dobro vsaj hipotetično razložiti. Dobro ohranjeni znotraj kompleksa Kalkkogel zagotavljajo ti depoziti bistvene podatke o tamkajšnjih aktivnostih, s tem pa tudi o prostorski distribuciji in kronološkem sosledju posameznih aktivnosti. Zdi se, da zaradi neinvazivnosti postopkov dokumentiranja v tej fazi raziskav kupi odpadkov niso mogli biti analizirani v smislu velikosti marmornih odbitkov, ki jih sestavljajo, pa vendar dajejo zabeleženi podatki vtis, da so se vse faze proizvodnje za prevoz pripravljenih blokov odvijale znotraj posameznih kamnolomov in ne na enem ali več skupnih prostorov. Kar je trenutno le domneva, ki jo lahko potrdi ali ovrže samo ustrezna analiza v prihodnosti, podpira pa jo tudi potek ugotovljenih internih kamnolomskih poti (Taf. 13). Čeprav tovrstne analize niso bile opravljene, se zdi ta domneva potrjena z malim izkopavanjem odpadnega kupa kamnoloma GO 3 (Fundstelle H-10), kakor je to mogoče sklepati po fotografijah (Abb. 82).

To malo izkopavanje je pokazalo tudi prisotnost kovaške dejavnosti obnove orodja znotraj kamnoloma neposredno ob kraju ekstrahiranja. Ostanke kovanja v obliki odpadlih kovaških lusk (Hammerschlag)³¹ in keramičnih fragmentov posod,³² ki jih je mogoče funkcionalno opredeliti tudi kot posode v katerih so kalili kovano orodje, so značilni sledovi *on site* kovačij v kamnolomih.³³ Za to dejavnost potrebno ogle so po avtorjevem mnenju pripravljali v neposredni okolici kamnolomov, morda v oglarskih kopah, hipotetično prepoznanih v nekaterih terenskih objektih (Grubenmeiler, 58–60).

Kamnolomi kamnolomskega območja Spitzelofen so vsi kamnolomi marmorja z zanimivo izjemo kamnoloma ploščastega gnajsa GO 5, ki kronološko sicer ni določen. Uporabljena tehnika ekstrahiranja marmornih blokov je bila, tako kot v vseh rimskih kamnolomih z masivnimi kamninskimi plastmi, izsekovanje ozkih in globokih žlebov (Schrämgräben, channels) in horizontalno ločevanje blokov od osnove z uporabo železnih klinov. Vsi ti postopki so pustili na ohranjenih površinah kamnoloma značilne sledove uporabljenega orodja – predvsem težkega dvokoničastega krampa (Doppelspitzschlängel, pick) in železnih klinov (Keile, wedge). Samo kamnolom GO 39 kaže obliko odstranjevanja z naravnimi razpokami oblikovanih blokov (Schälbruch) s tehniko vzvoda (levering), ki na stenah kamnoloma ne pušča sledov orodja. Prav sledovom ekstrahiranja oz. sledovom orodja na stenah in v enem primeru (GO 38)

tudi na dnu kamnoloma je posvečeno celotno poglavje (Schrämmpuren, 67–75) in sploh velika pozornost. Objava ne pušča nobenega dvoma, da gre pri dokumentiranju teh sledov na Spitzelofnu za doslej najbolj natančno, tridimenzionalno dokumentiranje kateregakoli antičnega kamnoloma sploh (Taf. 24–34), kar prinaša nekaj pomembnih rezultatov. Ugotovitev visoke stopnje uniformiranosti sledov, kar kaže na uporabo enakega pristopa k ekstrahiranju blokov skozi ves čas delovanja kamnolomov, in na osnovi teh sledov določitev velikosti izsekanih blokov. Na Spitzelofnu so bili pridobivani bloki debeline 15 do 69 cm in dolžine 82 do 440 cm, ti zadnji nedvomno namenjeni izdelavi arhitekturnih členov. Prav monolitni bloki te velikosti so morda eden od pomembnih razlogov za odpiranje kamnolomov tako visoko nad dolinskimi naselji.

Orodja, uporabljena v kamnolomu, so bila na Spitzelofnu odkrita v presenetljivo velikem številu, žal ne vedno v nepoškodovanem stratigrafskem kontekstu. Kar deset je med njimi težkih dvokoničastih krampov (Doppelspitzschlängel) (težkih od dobrih 3 do 4,5 kg), 15 železnih klinov (Setzkeile), 2 enojna krampa (Setzschlängel), 1 težko kladivo – macola (Vorschlaghammer), 2 železni lomilki (Brechstange) in 2 ploščati dleti (Vollschaftmeißel). Posebna pozornost raziskovalcev³⁴ je bila namenjena metalografskim analizam enega od koničastih krampov, pri katerem so raziskali možnost kovaškega spajanja več volkov za doseganje ustrezne teže izdelka in sledov kaljenja v obliki prisotnosti martenzita na obeh konicah predmeta. Rezultati analiz ne v enem ne v drugem primeru niso bili nedvoumni.

Kamnolomsko območje Spitzelofen je bilo že od zgodnjega 19. stoletja deležno posebnega zanimanja, predvsem zaradi visoke kamnolomske stene s Saxanovim napisom na njej. Temu je v monografiji posvečena posebna študija Manfreda Heinzmanna (Die "Steinbruchgottheit" Sax(et) anus im Ostalpenraum, 129–140), v kateri avtor obravnava vse znane tovrstne napise v imperiju. Stena je bila dolgo časa interpretirana kot svetišče Silvana in bila že leta 1890 spomeniško zaščitena. Zaradi prostega rudarskega delovanja Antona Deutschmanna na območju "svetišča", katerega posledica je bil izkop tunelskega okna v spodnjem delu kamnolomske stene, je bilo leta 1890 komisijsko določeno zaščiteno območje historičnega spomenika, v komisijem zapisniku pa sploh prvič ugotovljeno, da gre za ostanke rimskega kamnoloma in ne svetišča.³⁵ Ostanke in atraktivne, vendar zgrešene interpretacije, se danes vežejo le še na malo stransko nišo GO 45, v kateri naj bi morda bilo malo svetišče, ki ga po mnenju avtorja brez arheoloških izkopavanj ni mogoče potrditi. Tam odkrito horizontalno okroglo ležišče (Taf. 39) je sicer mogoče interpretirati tudi kot sled naprave za dela v kamnolomu.

Po zavarovanju historičnega spomenika je lastnik zemljišča Ludwig Theodor Schütte zgradil do stene z napisom ogledno pot – "Promenadenweg" in celoto odprl za obiskovalce, kar posredno kaže na zgodnje zanimanje javnosti za spomenik. Prva arheološka izkopavanja je v kamnolomu med letoma 1909 in 1930 opravil njegov naslednik Gudmund Schütte na ploščadi pod steno z napisom (GO 38), končala pa so

³¹ Poglavje 6.1.4, avtor Daniel Modl. Obsežnejši članek Karl, Modl, Strobl et al. 2021.

³² Poglavje 6.1.3, avtor Christoph A. Hauzenberger. Keramika datirana v 1. pol. 1. st.

³³ Glej podpoglavje 6.1.9, Schmiedeesse und Ambossplatz, 92–94.

³⁴ Roland Haubner in Susanne Strobl, Metallurgische Untersuchungen eines Doppelspitzschlängels, 109–113.

³⁵ Glej Anhang 13.3, 169–170.

se z izkopavanjem Franza Jantscha leta 1930 in se pozneje niso nadaljevala. Celotna zgodovina dogajanj na Spitzelofnu pred prvimi raziskavami, kakor tudi zgodovina raziskav, je v monografiji detajlno predstavljena, skupaj z zadevnimi dokumenti v prilogah, v 2. poglavju – Forschungsgeschichte und Erschließung.

Arheološki in geološki kontekstualizaciji kamnolomskega območja Spitzelofen je avtor namenil predvsem uvodno poglavje, ki prinaša še posebej koristen ažuriran popis znanih rimskih kamnolomov marmorja v jugovzhodnih Alpah ter opis rimskih naselij v Labotski dolini. Temu je dodana odlična, na novo zarisana karta nahajališč marmorja v tem delu Koroške (Taf. 2, delo Kathrin Layr), opremljena z distribucijo znanih marmornih izdelkov. Vsaj v dveh smereh zahteva ta karta dodaten razmislek – o možnostih obstoja drugih, še nezanih antičnih kamnolomov na tem območju, kar kot možnost navaja tudi avtor, in o razlogih odpiranja kamnoloma Spitzelofen tako visoko v gorah. Veliko število historičnih kamnolomov, prav tako označenih na karti, je v tem oziru še posebej vznemirljivo. Ali je mogoče kamnolomsko območje Spitzelofen vezati na lastnike rimske vile v Allersdorfu, kakor je v enem od svojih javnih predavanj³⁶ nakazal avtor, trenutno ni dokazljivo.

V zaključnem 11. poglavju (Diskussion und Fazit, 141–147), v katerem povzema rezultate posameznih analiz in jih ustrezno interpretira, avtor naslavlja nekaj ključnih, v marsičem še odprtih vprašanj. Poudarjeno omenja prednosti tega kamnolomskega območja, ki po zaključku rimskih aktivnosti skoraj ni doživelo pomembnejših posegov, kar je sicer splošna značilnost drugih antičnih kamnolomov. Pri čemer kot edino novoveško/moderno aktivnost omenja na Kalkkoglu dokumentirane apnenice oz. pridobivanje apna, kar je vrhu nedvomno tudi dalo ime.

Eno osnovnih vprašanj kamnolomov nasploh je kronološka določitev njihovega delovanja. Medtem ko so začetki pridobivanja marmorja na Spitzelofnu prepričljivo postavljeni v prvo polovico 1. st., je zaton te dejavnosti po vrhuncu v 2. in morda začetku 3. st. (določeno po nekaterih izdelkih), po analogijah v celotnem jugovzhodnoalpskem prostoru postavljeno v 4. st. Samo ciljna arheološka izkopavanja lahko to kronološko domnevo potrdijo ali ovržejo. Mala izkopavanja na robu kamnoloma GO 38 so pokazala, kako ključni so lahko za razumevanje dogajanja v kamnolomu tako zbrani podatki. Presenetljivo so namreč razkrila krajšo obnovo kamnolomskih aktivnosti v 8.–9. st., razloženo v povezavi z izdelavo takratne cerkvene opreme.

Glede notranje organizacije kamnolomskega območja in njegovega upravljanja analize niso pripeljale do zanesljivih ugotovitev, tako da se tozadevne hipoteze opirajo na primerljive podatke iz drugih mediteranskih kamnolomov. To velja tako za mesto sezonskega bivanja specializiranih in njihovih podpornih delavcev, ki ni bilo nedvoumno ugotovljeno, kot npr. za vprašanje obsega sočasnih ka-

mnolomskih aktivnosti v posameznih fazah delovanja kamnolomov, povezanega z vrsto naročil.

Pomembno, doslej še nerešeno vprašanje, so proizvodi Spitzelofna. Dosedanje dokaj skromne analize izdelkov v smislu karakteriziranja marmorja iz katerega so izdelani (analize pokojnega Harald W. Müllerja), so pokazale regionalen pomen Spitzelofna. Pri čemer je treba upoštevati, da je bil vzorec analiziranih spomenikov majhen in selektivno pristranski v korist nagrobnih spomenikov. Samo obsežna analiza in karakterizacija marmornih izdelkov na območju Norika bo dala jasen odgovor na ključno vprašanje proizvodnih središč (kamnolomov) in njihovih trgov za različna naročila v posameznih obdobjih od začetka 1. do vključno 4. stoletja. Rezultati analiz marmorja s Spitzelofna, ki sta jih opravila Walter Prochaska in Kathrin Layr (Analysen des Spitzelofener Marmors, 123–128), dajejo upanje v možnost ločevanja marmorjev iz različnih noriških kamnolomov. Kombinacija analize stabilnih izotopov ¹⁸O, ¹⁶O, ¹³C in ¹²C z analizo slednih elementov in tekočinskih vključkov (fluid inclusions) je omogočila dokaj dobro ločevanje nekaterih najpomembnejših noriških marmorjev – Gummern, Spitzelofen, Salla, Pohorje. Še posebej veseli v tej analizi uspešna ločitev marmorja iz Gummerna od marmorjev s Pohorja, kar sicer ne velja povsem za ločitev marmorja iz Gummerna od marmorja s Spitzelofna. Za uspešnost določanja posameznih virov oz. proizvodnih središč je zato kot dodatno analitično orodje nujna formalna analiza izdelkov.

Avtor je monografijo o Spitzelofnu opremil s podnaslovom *Montanarchäologische Forschungen*, s čimer se je priključil dolgi tradiciji označevanja tega študijskega področja v nemško govorečem okolju. V zadnjih letih skuša predvsem Thomas R. Stölner³⁷ oznako *Montanarchäologie* (mining archaeology, arheologija rudarstva), ki terminološko izhaja iz latinske *res montanorum*, razširiti na celoten proizvodni cikel (*chaîne opératoire*) pridobivanja in oblikovanja naravnih surovin oz. na vse raznovrstne analize in postopke, potrebne za celovito razumevanje tega področja arheologije. V drugih znanstvenih okoljih je v rabi drugačno označevanje, ki zajema bolj ali manj iste vsebine – industrijska arheologija ali, nam ljubše, arheologija proizvodnje.

Stephan Karl je s sodelavci sestavil odlično, natančno in dosledno objavo in predstavitev vseh možnih aspektov skoraj povsem neinvazivno pridobljenih podatkov na obsežnem kamnolomskem območju Spitzelofen in jih predstavil na ozadju današnjega poznavanja kamnolomov rimskega imperija. Objavljeni rezultati omogočajo sploh prvič natančen vpogled v tipično alpsko kamnolomsko območje in pričakovati je, da bodo tovrstnih analiz deležni tudi drugi, po svoji proizvodnji pomembnejši noriški kamnolomski kompleksi. Samo želeli si je, da bi jih spremljale obsežne karakterizacije njihovih proizvodov, vključno z elementi arhitekture, ki so bili v dosedanjih študijah skoraj povsem pozabljeni.

³⁶ Predavanje: S. Karl, M. Ranzinger, K. Bredies, *Das römische Marmorsteinbruchrevier Spitzelofen. Mathematisch gestützte Wegfindung des Steintransportes in das Lavanttal (Archäologie im 21. Jahrhundert – Fragen und Methoden einer modernen Geisteswissenschaft*, Hauskolloquium in Institut für Archäologie, 22. Juni 2018, Graz).

³⁷ Stölner 2008; Stölner 2014.

- BEDON, R. 1984, *Les carrières et les carriers de la Gaule romaine*. – Paris.
- BESSAC, J.-C. 2002, La carrière romaine de L'Estel près du Pont du Gard. – *Gallia* 59, 11–28.
- BESSAC, J.-C. 2003, L'extraction des pierres de taille et des roches marbrières dans l'Antiquité: les principales stratégies d'exploitation. – V: *Marbres en Franche-Comté, Actes des Journées d'études, Besançon 1999*, 21–34, Besançon.
- BESSAC, J.-C., M.-R. AUCHER, A. BLANC 1996, *La pierre en Gaule narbonnaise et les carrières du Bois des Lens (Nîmes): histoire, archéologie, ethnographie et technique*. – *Journal of Roman archaeology. Supplementary series* 16.
- BLOXAM, E. 2011, Ancient quarries in mind: pathways to a more accessible significance. – V: *New approaches to stone mines and quarries: materials and materiality*, *World Archaeology* 43.2, 149–166.
- BLOXAM, E., T. HELDAL 2008, *Identifying heritage values and character-defining elements of ancient quarry landscapes in the Eastern Mediterranean: an integrated analysis*. – *QuarryScapes deliverable 10* [http://www.quarryscapes.no/text/Publications/QS_del10_wp8_reportH.pdf].
- BRAEMER, F. 1976, Les marbres des Alpes occidentales dans l'Antiquité. – V: *Actes du 96e Congrès national des Sociétés savantes, Toulouse 1971, section d'archéologie et d'histoire de l'art*, 273–286, Paris.
- BRUZZA, L. 1870, Iscrizioni dei marmi grezzi. – *Annali dell'Istituto di Corrispondenza Archeologica* 42, 106–204.
- DEGRYSE et al. 2008 = P. Degryse, T. Heldal, E. Bloxam, P. Storemyr, M. Waelkens, Ph. Muchez 2008, The Sagalassos quarry landscape: bringing quarries in context. – V: *Sagalassos VI, Geo- and Bio-Archaeology at Sagalassos and its Territory*, 261–290, Leuven.
- DUBOIS, Ch. 1908, *Etudes sur l'administration et l'exploitation des carrières (marbre, porphyre, granit, etc.) dans le monde romain*. – Paris.
- DWORAKOWSKA, A. 1983, *Quarries in Roman provinces*. – Warsaw.
- FANT, J. C. 1989, *Cavum Antrum Phrygiae. The Organization and Operations of the Roman Imperial Marble Quarries in Phrygia*. – BAR. International Series 482.
- GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO, A. 2009, *Roman quarries in the northeast of Hispania (modern Catalonia)*. – Tarragona.
- GUTIÉRREZ GARCIA-MORENO, A., J. LÓPEZ VILAR 2018, La cantera de El Mèdol (Tarragona). Técnicas, organización y propuesta de evolución de la extracción del material lapídeo. – V: A. Gutiérrez Garcia-M., P. Rouillard (ur.), *Lapidum natura restat. Canteras antiguas de la península ibérica en su contexto (cronología, técnicas y organización de la explotación)*, *Documenta* 31 (Collection dala Casa de Velázquez 170), 67–79.
- HELDAL, T., E. BLOXAM 2008, *QuarryScapes guide to ancient Stone quarry landscapes: documentation, interpretation, and statement of significance*, Work Package 9, Deliverable No. 11 [www.quarryscapes.no/guide_content_text.php].
- HIRT, A. M. 2010, *Imperial mines and quarries in the Roman world. Organizational aspects*, 27 B.C.–A.D. 235. – Oxford classical monograph series.
- KARL, S., D. MODL, S. STROBL et al. 2021, Untersuchungen von Hammerschlag aus einer Schmiedesse im römischen Marmorsteinbruchrevier Spitzelofen in Kärnten, Österreich. – *Berg- und Hüttenmännische Monatshefte* 166, 370–378 [<https://doi.org/10.1007/s00501-021-01123-0>].
- LONG, L. E. 2012, Marble at Aphrodisias: The Regional Marble Quarries. – V: C. Ratté, P. De Staebler (ur.), *Aphrodisias Regional Survey: Special Studies*, Aphrodisias Final Reports, 165–201.
- MANGARTZ, F. 1998, *Die antiken Steinbrüche der Hohen Buche bei Andernach. Topographie, Technologie und Chronologie*. – *Vulkanpark-Forschungen 1 (Andernacher Beiträge 13)*, Mainz.
- MAXFIELD, V. A., D. PEACOCK 2001, *The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavation at Mons Porphyrites, 1994–1998, Vol. I: Topography and Quarries*. – London.
- PEACOCK, D., V. MAXFIELD 1997, *Mons Claudianus Survey and Excavation 1987–1993, Vol. I: Topography and Quarries*. – Fouilles de l'Institut français d'archéologie orientale du Caire 37.
- PEACOCK, D., V. MAXFIELD 2007, *The Roman Imperial Quarries. Survey and Excavation at Mons Porphyrites 1994–1998, Vol. 2: The Excavations*. – London.
- PESCHLOW-BINDOKAT, A. 1990, *Die Steinbrüche von Selinunt. Die Cave di Cusa und die Cave di Barone*. – Mainz am Rhein.
- RÖDER, J. 1957, Die antiken Tuffsteinbrüche der Pellenz. – *Bonner Jahrbücher* 157, 213–271.
- RÖDER, J. 1971, Marmor Phrygium. Die antiken Marmorbrüche von İscehisar in Westanatolien. – *Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts* 86, 253–312.
- RUSSELL, B. 2013a, *The Economics of the Roman Stone Trade*. – Oxford.
- RUSSELL, B. J. 2013b, *Gazetteer of Stone Quarries in the Roman World*. Version 1.0. [http://oxrep.classics.ox.ac.uk/databases/stone_quarries_database/]. (Dostop / Accessed 10-08-2021).
- STÖLNER, R. T. 2008, Montan-Archaeology and Research on Old Mining. Just a Contribution to Economic History? – V: Ü. Yalçın (ur.), *Anatolian Metal IV. Der Anschnitt*, Beiheft 21, 149–178.
- STÖLNER, R. T. 2014, *Methods of Mining Archaeology (Montanarchäologie)*. – V: B. W. Roberts, C. P. Thornton (ur.), *Archaeometallurgy in Global Perspective. Methods and Syntheses*, 133–159, New York.
- STOREMYR, P. 2006, Reflections on conservation and promotion of ancient quarries and quarry landscapes. – V: *Conservation of Ancient Stone Quarry Landscapes in the Eastern Mediterranean, Proceedings to the first QuarryScapes Symposium, October 15 - 17 2006, Antalya, Turkey*, 31–35, Antalya [https://www.academia.edu/1764795/Reflections_on_conservation_and_promotion_of_ancient_quarries_and_quarry_landscapes].
- VANHOVE, D. 1996, *Roman Marble Quarries in Southern Euboea and the Associated Road Networks*. – *Monumenta Graeca et Romana* 8.

Johanna Kraschitzer: *Karbonatgemagerte Lavanttaler Schwarzhafnerware – Eine Kärntner Keramikart in der Steiermark*. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich, Beiheft 10. Österreichische Gesellschaft für Mittelalterarchäologie, Wien 2019. ISBN 978-3-903192-00-3. 196 str., številne barvne in črno-bele ilustracije.

Študija Johanne Kraschitzer predstavlja poznosrednjeveško in zgodnjenovoveško produkcijo koroških lončarjev iz Labotske doline (Lavanttal) s poudarkom na arheoloških najdbah tega posodja na območju avstrijske Štajerske. Gre za objavo nekoliko predelane doktorske disertacije, ki jo je avtorica leta 2017 obranila na univerzi Karla in Franca v Gradcu. Knjiga je izšla kot deseti zvezek v seriji monografskih publikacij Avstrijskega društva za srednjeveško arheologijo.

Predgovoru in uvodu sledi prvo poglavje, v katerem avtorica povzame zgodovino raziskav labotske keramike. To kvalitetno, v neoksidacijski atmosferi žgano "črno" kuhinjsko posodje, ki so ga izdelovali še v začetku prejšnjega stoletja, je postalo predmet zanimanja etnologov, zgodovinarjev in domoznancev sredi 20. stoletja. Etnološke in domoznanske študije so povečini obravnavale le labotske izdelke iz 19. in začetka 20. stoletja, ohranjene v muzejskih zbirkah, medtem ko so arheološke najdbe tega posodja starejše, domnevno poznosrednjeveške in zgodnjenovoveške, in se od mlajših izdelkov pomembno razlikujejo, denimo glede nabora oblik in uporabe karbonatnega pustila. Avtorica pregleda starejše arheološke objave ter ob tem opozori na nekatere napačne opredelitve in zmotne datacije labotskih izdelkov iz arheoloških kontekstov, ki se pojavljajo v literaturi.

Poglavje 2 je naslovljeno "Material in oblika" in je posvečeno predstavitvi tehnoloških in oblikovnih značilnosti labotske lončenine. Izdelovali so jo iz gline z nahajališč v okolici gore Dachberg blizu Šentandraža v Labotski dolini (St. Andrä im Lavanttal), imenovane "Tachen" ali "Dachen". To glino odlikuje zelo fina zrnatost in torej visoka plastičnost, ki je pomembna za modeliranje izdelkov, vendar povzroča prevelik skrček ob sušenju. To težavo so lončarji reševali z dodajanjem pustil, in sicer zelo finega kvarcitnega peska in nekoliko večjih (do 1,5 mm) karbonatnih delcev. Prisotnost kalcijevih karbonatov v arheoloških primerkih labotske lončenine so preverili z analizo sedmih vzorcev z uporabo rentgenske difraktometrije (poglavje 2.3). Mineraloško sestavo teh vzorcev avtorica primerja z že predhodno objavljeno analizo vzorca dachberške gline, vendar rezultati zaradi majhnega števila vzorcev in ugotovljene pestrosti sestave ne dopuščajo jasnih zaključkov.

Etnološki viri navajajo, da so labotsko lončenino žgali v pečeh, ki so jih segregali zelo postopoma do temperature okoli 800 °C. Kot kurivo so uporabljali smolnat les iglavcev, da so v peči vzpostavili zadimljeno okolje. Dimljenje so dosegli tudi z dodajanjem smole, smrekovega lubja, svežega lesa, trhlega lesa ali celo starih cunj med žganjem. Takšno atmosfero so vzdrževali vsaj pol dneva in tako dosegli enakomerno temno sivo barvo površine posod. Nekatere posode so še vroče prevlekli s smolo, da so postale vodotesne. Kakor kaže, pa so te postopke uporabljali šele v 19. in 20. stoletju. Starejša labotska lončenina iz 15. do 17., morda tudi 18. stoletja namreč ni povsem enakomerno obarvana. Barva površine je pogosto svetlejših sivo-rjavih tonov in nekatere posode so na površini celo svetlo rjave barve, medtem ko je jedro črepinje vedno sive do temno

sive ali črne barve, kar kaže, da lončarjem med žganjem ni uspelo vzpostaviti povsem enotne redukcijske atmosfere. Prav tako na površini starejših posod ni opaziti sledi smoljenja, ampak je ta pri nekaterih črepinjah zaradi izluženja karbonatnih delcev luknjičava.

Dodajanje karbonatnih pustil je v novoveškem lončarstvu redkost, saj lahko nastanejo težave pri žganju izdelkov pri visokih temperaturah. Kalcijev karbonat (CaCO_3) namreč pri temperaturah nad 800 °C kalcinira; z izločanjem ogljikovega dioksida (CO_2) nastane kalcijev oksid (CaO) oziroma živo apno, ki nase veže vodo iz zraka (običajno med ohlajanjem posod) in pri tem nastane kalcijev hidroksid (Ca(OH)_2) oziroma gašeno apno. Ta kemična reakcija je eksotermna in zelo burna, poleg tega pa ima kalcijev hidroksid večji volumen kot izvorni delci kalcijevega karbonata, zato lahko pride do destabilizacije in pokanja črepinje. Dachberška glina sintra že pri temperaturi ok. 800 °C, kar je pri žganju v redukcijski atmosferi omogočalo izdelavo dobro žgane, trdne in goste keramike ter hkrati dovoljevalo uporabo karbonatnih pustil, saj je med žganjem pri tako nizkih temperaturah in v neoksidirajoči atmosferi nastalo zanemarljivo malo kalcijevega oksida. Zaradi (pre) nizke temperature žganja labotska lončenina ni loščena.

V razdelku 2.4 Johanna Kraschitzer predstavi oblike posod labotske lončenine. Opozori na opazne razlike med posodjem iz 19. in 20. stoletja, ki ga hranijo različni muzeji in zbirke, ter arheološkimi najdbami. Vse posodje je bilo izdelano na lončarskem kolesu. Medtem ko so med mlajšo labotsko lončenino zastopani lonci, sklede, vrči, ročke, locnate ročke, pekači in modeli, dvojni lonci, pečnice idr., pa tudi pisni viri s konca 17. stoletja omenjajo poleg loncev še vrče, ponve, trinožne kozice ter pečnice, je nabor oblik pri arheološkem posodju – v študijo je vključenih skupno 532 primerkov z 88 najdišč – zelo omejen. Izrazito prevladujejo lonci, med katerimi so tudi enoročajni. Poleg loncev je bilo v študijo vključenih še enajst skled ter po en vrč in lojenka, od tega le ena skleda z območja avstrijske Štajerske, medtem ko so bile preostale odkrite na avstrijskem Koroškem. Očitno je, da so bili najbolj zaželen izdelek koroških lončarjev, s katerim so trgovali tudi na večje razdalje, prav lonci, namenjeni kuhanju. Ti imajo značilno konično-elipsoidno obliko trebuha, spodnji del je cilindričen, največji obod ima posoda tik pod ramenom. Vrat je nizek in opazno zožen, prehod v rame pa je izrazit in včasih poudarjen z nizkim grebenom. Dno je ravno, pogosto sicer nekoliko vbočeno, kar je posledica krčenja lončarske mase ob sušenju. Debelina ostenja znaša na ramenu in trebuhu le 2 do 6 mm.

Najbolj prepoznavna oblikovna značilnost labotske lončenine so oblike robov ustij. Ta so brez izjeme izvihana. Rob je razmeroma nizek in enostavnega profila (po avstrijski terminologiji gre za ovratnikast, redkeje letvičast rob ustja, v slovenski literaturi pa se zanj uporablja oznaka "trikotno, neprofilirano, navznoter zaobljeno ustje", gl. Djura Jelenko 2008, 210, ali tudi "konkavna ustja loncev s spodrezanim robom ustja", gl. Djura Jelenko 2020, 69). Na zunanji strani je rob ustja rahlo usločen, lahko je tudi spodrezan, na notranji strani pa ima izrazit žleb za pokrov. Zanimivo je, da med obravnavanim posodjem ni pokrovov, kar avtorica pojasni z domnevo, da so labotski lončarji te sicer izdelovali, da pa so krošnjarji na Štajersko tovorili le lonce, in ne tudi pokrovov, ki so jih lahko nadomestili

pokrovi iz manj kvalitetnih glin ali celo iz drugih materialov, denimo lesa. Mimogrede avtorica opozori na funkcionalno prednost ovratnikastih robov ustij z oglatim zaključkom, ki naj bi omogočal čisto, nadzorovano izlivanje vsebine, ne da bi pri tem kapljice polzele po ostenju posode.

Sklede so v predelu ustja in vratu oblikovane zelo podobno kot lonci, spodaj pa so enostavno konične in imajo majhno ravno dno, katerega premer znaša tretjino do največ polovico premera ustja. Nekatere posode so na ramenu in trupu okrašene z apliciranimi rebri, ki so lahko različno razporejena, vodoravna ali uvita v valovnico, lahko jih je več in oblikujejo mrežast preplet, nekatera so členjena z odtisi prsta ali šila. Zastopane so tudi vžlebljene valovnice in snopi vodoravnih žlebov na ramenih posod.

V razdelku 2.5 se avtorica posveti vprašanju ergonomskih lastnosti in funkcionalnih prednosti labotske lončenine z vidika njene uporabe za termično obdelavo hrane. Opredeli pet lastnosti dobrega kuhinjskega lonca: ergonomska oblika, vodotesnost, tenko ostenje, odpornost proti visoki temperaturi in temperaturnemu šoku ter proti udarcem.

Kar zadeva ergonomijo, rokovanje z lonci olajšujejo trakasti ročaji, ki povezujejo ustje z ramenom. Široko ustje olajšuje polnjenje, oblika roba ustja pa praznjenje oz. nadzorovano izlivanje vsebine. Kuhanje na odprtem ognju olajšujeta visok spodnji del posode in majhno dno, torej konična ali nekoliko zaobljena oblika trupa, kar pomeni večjo površino posode, preko katere se pri kuhanju prevaja toplota.

Vodotesnost je pomembna ne le zato, da vsebina ne pronica v steno posode, temveč tudi zato, da skozi posodo ne izhaja para in se pri tem posoda z vsebino vred sproti ohlaja. Za vodotesnost je pomembno, da je lončenina zasintrana in je torej neporozna. Redukcijsko žgana je običajno bolj vodotesna, saj lončenina sintra že pri nižjih temperaturah. Poleg tega dachberška glina vsebuje tudi drobce oglja, ki zapolnijo in zatesnijo pore, zato je labotska lončenina večinoma vodotesna.

Tanjše posode zagotavljajo bolj učinkovito prevajanje toplote in hitreje segrevanje vsebine posode, s tem pa so manjše tudi obremenitve keramike zaradi temperaturnih razlik med kuhanjem. Nenazadnje je za uporabo in rokovanje pomembno tudi, da so tanjše posode lažje. Labotsko lončenino odlikuje zelo majhna debelina ostenij. Visoko plastična dachberška glina ima sama na sebi premajhno stojnost in bi se med oblikovanjem tako tenkih posod deformirala. Ustrezno stojnost so lončarji zagotovili z dodajanjem pustil, posebno učinkovita so karbonatna zaradi vpliva kalcijevih ionov na flokulacijo gline.

Obremenitve zaradi visokih temperatur in temperaturnih razlik oziroma temperaturnega šoka so manjše pri tanjših posodah, saj se tu zunanja in temperatura vsebine posode hitreje izenačita. Vpliv na te obremenitve ima poleg debeline tudi oblika posode – zaobljene in konične oblike omogočajo bolj enakomerno razporeditev toplote in s tem manjše obremenitve materiala zaradi temperaturnih razlik. Pomembna pa je tudi sestava keramike – keramična matrica in neplastične surovine imajo namreč različne koeficiente termičnega raztezka. Kvarcitne primesi se raztezajo hitreje kot matrica, ki jih obdaja, termični raztezek karbonatov pa je skorajda enak raztezkju keramične matrice. To zmanjšuje notranje pritiske in možnost nastajanja mikrorazpok ter zagotavlja daljšo uporabno dobo kuhinjskega posodja. Labotska lončenina ima vse navedene termične lastnosti

(oblika, debelina ostenja, karbonatna pustila), ki odlikujejo kvalitetno kuhinjsko posodje.

Zaobljene oblike ostenja loncev ter dejstvo, da oglato oblikovani karbonatni delci in pore – te so nastajale ob izgorevanju v dachberški glini naravno prisotnega oglja med žganjem – zaustavljajo napredovanje mikrorazpok, so labotski lončenini zagotavljali razmeroma dobro odpornost proti udarcem.

Edina slabost labotske lončenine, ki jo avtorica izpostavi, je slaba toplotna prevodnost karbonatov. Vendar pa so ta negativni učinek karbonatnih pustil, kot kaže, uspešno izničili z majhno debelino ostenja posod. V 16. in 17. stoletju so bili zato izdelki lončarjev iz Labotske doline zaželeno kuhinjsko posodje, ki so ga uspešno prodajali po vsej Koroški in tudi v sosednjih deželah. Poročilo cesarske komisije iz leta 1762, ki naj bi pomagala razrešiti spore glede oskrbe lončarjev iz Obdacha z dachberško glino, navaja prav temperaturno obstojnost labotske črne keramike kot njeno ključno odliko.

Tretje poglavje je namenjeno predstavitvi še ene od prepoznavnih značilnosti zgodnejše produkcije labotskih lončarjev – lončarskih znakov v obliki samostrela. Ti znaki, ki so bili vrezani v ploščo lončarskega kolesa ali posebno premično ploščo in so na dnu posod odtisnjeni v pozitivnem reliefu, so v številnih oblikovnih različicah zastopani na labotski lončenini iz časa med 15. in 17. stoletjem. Zanimivo je, da pisni viri motiva samostrela ne omenjajo. Vir iz leta 1710 navaja znamenje v obliki trikotnika (Triangel) in avtorica domneva, da bi se ta oznaka morda lahko nanašala na poenostavljeno obliko samostrela. V virih iz 18. stoletja se omenjajo drugi motivi lončarskih znakov, denimo grifon, ki so ga uporabljali lončarji iz Šentlenarta (St. Leonhard), in volk lončarjev iz Volšperka (Wolfsberg). Še druge motive labotskih lončarjev navajajo etnografski viri za čas prve polovice 20. stoletja, vendar v starejšem arheološkem gradivu ta znamenja skorajda niso izpričana, z izjemo po enega primerka volka in morda lisice ter kolesa z naperami (t. i. sončno kolo). Razlogi za izbiro motiva samostrela niso pojasnjeni, brez dvoma pa je ta lončarski znak označeval izvor izdelkov in je kupcem jamčil visoko kvaliteto kupljenega kuhinjskega posodja. Johana Kraschitzer je znak samostrela zasledila v zbirih lončenine na najdiščih širom po Avstriji, z izrazitim težiščem na Koroškem in Štajerskem, zunaj Avstrije pa le v Italiji na območju Furlanije (Collaredo di Monte Albano) in v Sloveniji na Gorenjskem (Blejsko jezero). Kot ugotavlja avtorica, se razširjenost lončarskih znakov z motivom samostrela ujema z razširjenostjo labotske lončenine. Četudi Kraschitzerjeva labotske lončenine zunaj meja današnje Avstrije ni iskala sistematično in je v svoj katalog zgolj "ilustrativno" vključila po eno italijansko in slovensko najdišče, pa njenim ugotovitvam glede razširjenosti lončarskih znakov z motivom samostrela pritrjujejo tudi rezultati študije o lončarskih znakih iz obdobja srednjega veka na območju nekdanje slovanske naselitve, ki jo je pred nekaj leti izvedla Ana Ornik Turk (2017, 184–185). Ta je sicer v skupino znakov z motivom samostrela uvrstila tudi lončarske znake s češkega najdišča Stará Boleslav, datirane v 11.–12. st. (Ornik Turk 2017, 447, št. 1329–1335), vendar kaže pripomniti, da je njena opredelitev vprašljiva, saj bi pri teh primerkih lahko šlo za prikaz puščice na loku, in ne samostrela.

V četrtem poglavju, naslovljenem "Kronologija robov ustij na osnovi datiranih najdiščnih kompleksov" Johana Kraschitzer predstavi oblikovne značilnosti labotske lončene iz šestih zanesljivo datiranih kontekstov: podružnična cerkev sv. Magdalene v Baldersdorfu (*terminus ante quem* 1513), grad Strechau (*terminus ante quem* 1561), najdišče Plankenalm-Hemmagrube (v obdobju od zadnje četrtine 15. do prve četrtine ali prve polovice 16. st.), Stara univerza v Gradcu (*terminus ante quem* 1607), grad Rabenstein pri Šentpavlu v Labotski dolini (St. Paul im Lavanttal; *terminus ante quem* 1636), palača Khuenburg v Gradcu (*terminus ante quem* 1690). Avtorica opozori na razlike med najdišči in predpostavi razvojne povezave med nekaterimi različicami ustij, vendar ji ne uspe izoblikovati jasne tipokronološke sheme, ki bi ponujala zares uporabno ogrodje za datiranje. Razlog je verjetno v majhnem številu datiranih zbirov in njihovem časovnem prekrivanju.

Obsežno peto poglavje govori o labotskih lončarjih, njihovi obrti in izdelkih na podlagi podatkov, sporočenih v pisnih virih. Avtorica ni analizirala originalnih dokumentov v arhivih, temveč se je opirala na zgodovinske študije in objave virov, ki jih hranijo štajerski in koroški deželni arhiv, avstrijski državni arhiv in arhiv nadškofije Bamberg. Izkoriščanje gline z Dachberga je prvič izpričano v urbarju benediktinskega samostana v Šentpavlu iz leta 1371. Najstarejši vir, ki omenja lončarje iz Volšperka, enega od treh središč proizvodnje labotske lončenine (poleg Šentlenarta in Reichenfelsa), je zaščitno pismo bamberškega škofa Jurija III. iz leta 1521, ki naj bi jih ščitilo pred konkurenco tujih lončarjev. Prodaja labotske lončenine v druge kraje na Koroškem, na Štajersko, Kranjsko in v sosednje dežele je potekala s pomočjo krošnjarjev, ki so lončenino prodajali od vrat do vrat, pa tudi na rednih tedenskih in letnih svobodnih sejmih v mestih in trgih. To dogajanje je v 16., 17. in prvi polovici 18. stoletja dokumentirano predvsem zaradi sporov s štajerskimi lončarji, ki so kvalitetnejše in cenejše izdelke koroških lončarjev dojemali kot nelojalno konkurenco. Trgovali pa niso le z lončarskimi izdelki, temveč tudi s surovo dachberško glino. Surovo glino so v 17. stoletju prodajali preko dveh distribucijskih središč: preko Velikovca (Völkermarkt) v druge predele Koroške in na Spodnještajersko, preko Volšperka pa na Zgornještajersko. Kupovali so jo tudi lončarji v kraju Obdach onkraj koroško-štajerske deželne meje in iz nje izdelovali koroškim primerljive izdelke. Ni pa znano, ali so lončarji iz Obdacha glini prav tako dodajali karbonatna pustila, kakor tudi ni jasno, ali so se njihovi izdelki od koroških razlikovali po – denimo – obliki roba ustja, tehnologiji žganja ali drugih značilnostih, npr. motivih lončarskih znakov. Trenutno poznavanje arheoloških najdb labotske lončenine namreč ne omogoča prepoznave izdelkov posameznih, za zdaj le iz pisnih in etnografskih virov znanih produkcijskih središč. Poleg dodatnih arheometričnih analiz posodja iz arheoloških kontekstov bi to vprašanje lahko osvetlila predvsem morebitna odkritja delavniških kontekstov.

Sledi poglavje 6, katalog najdišč, ki je urejen po deželni oziroma državni pripadnosti (avstrijske zvezne dežele Štajerska, Koroška, Spodnja Avstrija, Zgornja Avstrija, Salzburgska, Tirolska ter zunaj Avstrije še Italija in Slovenija), znotraj te razdelitve pa po abecednem redu imen najdišč. Zapis o posameznem najdišču obsega geografske

in administrativne podatke o lokaciji, navedbo izvorne objave najdb, sumaren opis najdišča, opravljenih arheoloških raziskav oziroma najdiščnih okoliščin ter kratek komentar izvorne opredelitve najdb s predlagano datacijo. Najdbe labotske lončenine so nato podrobno predstavljene z besedilnimi opisi in črtnimi risbami.

Študija je zastavljena pregledno ter prinaša zaokrožen, celovit pregled dosedanjega arheološkega in zgodovinskega poznavanja labotske lončarske produkcije. Pogrešamo sicer nekoliko jasnejši in obširnejši povzetek starejših etnoloških, saj so te objave širšemu bralstvu zunaj Avstrije morda težje dostopne. Želeti bi bilo, da bi v bodoče z uporabo arheometričnih pristopov razjasnili vprašanja provenience uporabljenih surovin, prepoznali različne produkcije in razjasnili številna vprašanja glede uporabljenih tehnologije izdelave ter mehanskih in termičnih lastnosti končnih izdelkov. Slednje so namreč v študiji Johanne Kraschitzer opredeljene zgolj na domnevah in predpostavkah, ki jih sicer podkrepiti z navedki iz keramološko-arheološke literature, a bi jih bilo treba preveriti s skrbno zasnovanimi arheometričnimi analizami in eksperimentalnimi študijami same labotske lončenine.

Ključen doprinos knjige je, da je v njej na enem mestu zbran obsežen in komentiran korpus gradiva, razpršenega po arheološki literaturi. Avtorica je najdbe, ki niso bile vselej ustrezno prepoznane in objavljene, poenoteno opisala ter jih predstavila z izvirnimi ali reproduciranimi in delno korigiranimi risbami. Izhodišče in poudarek študije je gradivo z območja avstrijske Štajerske, ki v katalogu zavzema najštevilnejši del. Nekoliko manj celovit je zbir najdb s Koroškega, kjer je bilo sicer v primerjavi s Štajersko doslej opravljenih manj arheoloških raziskav, številne med njimi sploh niso bile celovito objavljene. Med drugim v katalogu pogrešamo najdbe labotske lončenine iz Beljaka (Villach), ki so menda zelo številne in so bile v starejši literaturi zmotno opredeljene kot izdelki beljaških lončarjev.

Eden od dezideratov študije, ki se ga avtorica zaveda in nanj tudi opozori, je analiza arheoloških objav in ugotavljanje razširjenosti labotske lončenine onkraj današnjih avstrijskih državnih meja. Zgolj informativno je v katalog vključila najdbe s po enega najdišča v Italiji (grad Colloredo v Furlaniji) in Sloveniji (Blejsko jezero pri Mlinem). Glede na zgodovinske okoliščine in geografsko bližino bi labotske izdelke vsekakor lahko pričakovali vsaj na območju današnje slovenske Koroške in Štajerske, ki sta nekoč tvorili sestavni del obeh istoimenskih historičnih dežel. Potrditev te domneve najdemo v pisnih virih; tako denimo mariborski lončarski red iz leta 1613 koroškim lončarjem izrecno dovoljuje svobodno prodajo izdelkov znotraj mesta Maribor. Poleg tega Johanna Kraschitzer omenja dogodek, popisani v viru iz leta 1662, ko so prebivalci Rateč ujeli in pretepli kočarja iz Sovč nad Podkloštom (Seltschach), ki je prenašal tovor lončenine za prodajo na Kranjskem; razbili so mu tudi vse lonce. To izpričuje, da so koroško lončenino čez prelaz Korensko sedlo (Wurzenpass) krošnjarji tovorili na Kranjsko.

Brez dvoma bo torej knjiga zelo uporabna za slovenske arheologe, ki se bodo v bodoče srečevali s poznosrednjeveško in zgodnjenovoveško redukcijsko žgano lončenino s karbonatnimi pustili, značilnimi oblikami ustij in lončarskimi znaki v obliki samostrela. Tu seveda ni mesto, da bi

študijo Johanne Kraschitzer temeljito dopolnili s podatki o zastopanosti labotske lončenine na Slovenskem. Zgolj v informaciji in kot potrditev relevantnosti in uporabnosti predstavljene knjige za slovenske bralce navajamo nekaj objavljenih arheoloških najdb domnevnega labotskega posodja iz 15.–17. st. s slovenskih najdišč.

Z območja slovenske Koroške so znane najdbe iz Slovenj Gradca. Nekaj primerkov z izkopavanj mestnega obzidja, datiranih v 15. in 16. st., je objavil Damjan Snoj (1997, 144, t. 7: 2 in morda 8: 2), najdbe z območja nekdanjega špitala v Slovenj Gradcu pa objavlja Saša Djura Jelenko (2020, 69–70). Med slednjimi so zastopana tako ustja (ib., št. 90, 94) kakor tudi dna loncev z lončarskim znakom samostrela (ib., št. 113, 117 in 120). Najdbe so na podlagi analogij datirane pretežno v 16. st., kar se sklada s časovno opredelitvijo njihovih stratigrafskih kontekstov. Za labotsko keramiko značilna konkavna ustja loncev s spodrezanim robom ustja, kot jih imenuje S. Djura Jelenko (ib., 69), so bila v Slovenj Gradcu poleg tega dokumentirana še na najdišču Glasbena šola (Djura Jelenko 2017, 109, t. 17: 403,404).

Večje število primerkov labotske lončenine je bilo izkopanih na gradu Ravne na Koroškem (Streiteben; Djura Jelenko 2008, t. 1: 1,8,11–12; 2: 19; 7: 76,91; 8: 95,101,103; 9: 106; 10: 115; 11: 116–119,123; 12: 125,128; 13: 135). Izkopavalca sicer pravi, da to skupino lončenine zaznamuje velika količina primesi kremenca, medtem ko karbonatnih primesi ne navaja (o. c., 210, op. 17), vendar labotski produkciji povsem ustrezajo oblike posod in robov ustij, debelina ostenja ter barva površine, ki nakazuje redukcijsko žganje. Med domnevno labotsko lončenino z gradu Ravne so med drugim ohranjeni pokrovi (o. c., t. 11: 116), s plastičnimi členjenimi (o. c., t. 11: 117) ali nečlenjenimi (o. c., t. 11: 123) rebri okrašeni lonci, nekateri s prepletom plastičnih reber (o. c., t. 8: 103), in celo skleda z lončarskim znakom samostrela na dnu (o. c., t. 7: 91). Najdbe so datirane v 16. st. (prim. Djura Jelenko 2008, 212).

Na Štajerskem je bila labotska lončenina odkrita v Mariboru, na gradu Pohorski dvor (Hompoš) in na gradu Šalek. Z najdišča Piramida – grad Gornji Maribor izvira dno posode z lončarskim znakom v obliki samostrela (Strmčnik Gulič 1997, 81, sl. 5: 4). Pri izkopavanjih ob obnovi gradu Pohorski dvor so odkrili več primerkov redukcijsko žganega posodja s karbonatnimi pustili (Mihelič 2016, t. 3: 8 – skleda; 37: 163 – ustje lonca; 45: 241 – lonec), kot posebno skupino pa je sorodno posodje prepoznala že Danijela Brišnik ob objavi gradiva, izkopanega na gradu Šalek (Brišnik, Ravnikar 1999, 52, t. 17: 93,98–100; 32: 271–272 [vse 16. st.]; 22: 153; 101; 102 [vse 17. st.] in 28: 211 [dno z znakom samostrela]).

Z območja nekdanje dežele Kranjske je manj zanesljivih podatkov o najdbah labotske lončenine. Poleg dveh primerkov črepinj z motivom samostrela, najdenih leta 2006 ob pregledu dna Blejskega jezera pri Mlinem, ki jih objavlja tudi Johanna Kraschitzer (prim. Štular 2008, 87, t. 9: 1; 9: 3), je bilo dno lonca z znakom samostrela na istem območju najdeno že ob potopih v začetku osemdesetih let (Logar, Bitenc 1984, 111, t. 18: 4). Črepinje posod z lončarskim znakom v obliki samostrela so bile poleg tega po ustnih navedbah Martina Horvata odkrite tudi v Ljubljani (Negri 1999, op. 30). Na skrajnem zahodu današnje Slovenije, na območju nekdanje dežele Goriške pa leži najdišče Tolmin – Kozlov rob, kjer je bil prav tako odkrit enoročajni lonec

z znakom samostrela, datiran v 15.–16. st. (Žbona-Trkman et al. 1991, 22–23, kat. št. 3).

Če strnemo, je knjiga Johanne Kraschitzer zaokrožena, deloma interdisciplinarna, predvsem pa arheološka študija posebne skupine poznosrednjeveškega in zgodnjenovoveškega kuhinjskega posodja, ki so ga izdelovali v Labotski dolini in je bilo v 16. in 17. stoletju uporabljano širom po nekdanji Koroški in Štajerski ter v sosednjih deželah. Ker je bilo to posodje brez vsakega dvoma v rabi tudi na območju današnje Slovenije, gre za dobrodošlo referenčno delo, ki bo zanimivo in koristno za slovenske arheologe, etnologe, zgodovinarje in druge zainteresirane bralce in ki odpira možnosti za poglobljen študij trgovskih povezav in oskrbe s kvalitetnim kuhinjskim posodjem ob koncu srednjega in v zgodnjem novem veku na območju današnje severne Slovenije.

- BRIŠNIK, D., T. RAVNIKAR 1999, *Grad Šalek*. – Velenje.
- DJURA JELENKO, S. 2008, Grad Ravne – Streiteben: arheološke raziskave 2002. – *Kronika* 56/2, 207–232.
- DJURA JELENKO, S. 2017, Lončeno posodje v meščanski kuhinji. – V: S. Djura Jelenko (ur.), *Točka v času, mednarodni arheološki simpozij. Arheološko najdišče Slovenj Gradec – glasbena šola 2009/2010*, 101–114, Slovenj Gradec.
- DJURA JELENKO, S. (ur.) 2020, *Slovenjgraški špital. Arheološke raziskave srednjeveškega mestnega obzidja: Slovenj Gradec – gimnazija 2000, Trg svobode 2010, Vorančev trg 2013. Katalog občasne razstave*. – Slovenj Gradec.
- LOGAR, N., P. BITENC 1984, Poročilo o podvodnih raziskovanjih v letih 1982 in 1983. – V: *Podvodne raziskave v Sloveniji, Podvodna arheologija v Sloveniji II*, 99–111, Ljubljana.
- MIHELIČ, A. 2016, *Arheološka izkopavanja na Pohorskem dvoru v letu 2007*. – Diplomsko delo, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (neobjavljeno).
- NEGRI, A. 1999, La ceramica grezza con marchio a rilievo sul fondo nel Friuli bassomedievale. – V: *Ceramica dal Bassomedioevo al Rinascimento in Italia nordorientale e nelle aree transalpine. Atti della giornata di studio (Udine, 16 Marzo 1996)*, Archeologia di frontiera 2, 43–53.
- ORNIK TURK, A. 2017, *Znaki z dna srednjeveških posod*. – Doktorsko delo, Oddelek za arheologijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani (neobjavljeno).
- SNOJ, D. 1997, Srednjeveško mestno obzidje v Slovenj Gradcu. Poročilo o arheoloških izkopavanjih 2. – *Koroški zbornik* 2, 135–160.
- STRMČNIK GULIČ, M. 1997, Maribor: doprinos materialnih virov k historični interpretaciji. – V: M. Guštin, hPredovnik (ur.), *Drobci nekega vsakdana*, Archaeologia historica Slovenica 2, 77–88.
- ŠTULAR, B. 2008, Srednjeveška in novoveška lončenina iz Blejskega jezera. – V: A. Gaspari (ur.), *Neznano Blejsko jezero. Podvodna kulturna dediščina in rezultati arheoloških raziskav*, 73–100, Ljubljana.
- ŽBONA-TRKMAN, B. et al. 1991, *Grajska zapuščina. Katalog ob razstavi keramike in stekla 14.–17. stol.* – Nova Gorica.

Enrico Cavada, Marcus Zagermann (ur.): *Alpine Festungen 400–1000. Chronologie, Räume und Funktionen, Netzwerke, Interpretationen / Fortezze Alpine (secoli V–X). Cronologia, spazi e funzioni, sistemi, interpretazioni. Akten des Kolloquiums in München am 13. und 14. September 2018*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 68, München 2020. ISBN 978-3-406-10769-6. 744 strani, 297 slik, 21 preglednic, 8 tabel.

Zbornik *Alpine Festungen 400–1000* prinaša prispevke z istoimenskega simpozija, ki je potekal v Münchnu 13. in 14. septembra 2018. V zborniku je zbranih 28 člankov o višinskih naselbinah in utrdbah v širšem alpskem prostoru med 4./5. in 9./10. stoletjem, prispevki so razvrščeni tematsko. Prvi del zavzemajo predvsem regionalne študije ter opisi podobnosti, razlik in povezav med različnimi najdišči. Članki v drugem delu predstavljajo nova najdišča ali pa nove ugotovitve o nekaterih že znanih najdiščih, osredotočijo se na topografijo, arhitekturo, gradbene tehnike in ureditev naselbin. Tretji del zbornika se ukvarja z ekonomskimi, teritorialnimi in družbenimi odnosi ter se loteva kompleksnih vprašanj o prebivalcih višinskih naselbin in njihovem vsakdanjem življenju. Pri tem izstopa izrazito interdisciplinarna analiza najdišča Monte San Martino (Lomaso) v Italiji, ki je potekala v okviru projekta pod vodstvom obeh urednikov zbornika in je obravnavana v več člankih.

Dva prispevka s konference nista objavljena v tem zborniku, in sicer obravnava najdišča Caričin grad (Šturalc, Srbija) Anne Elene Reuter ter prispevek Michaele Binder in Corine Knipper o skeletih z grobišča na višinski naselbini Hemmaberg/Sv. Hema (avstrijska Koroška), je pa nasprotno dodan članek Elise Possenti in Daniela Boaretta o skupku kovinskih najdb z najdišča Tisens/Tesimo-S. Ippolito (Južna Tirolska).

V prvem prispevku Luca Villa povzame novejšo literaturo o obrambnem sistemu *tractus Italiae circa Alpes* in predstavi stanje raziskav poznoantičnih utrdb v alpskem loku, pri čemer se osredotoči na kronologijo 5. stoletja. Ugotavlja, da prva faza utrdb sistema *tractus* nima neposredne povezave s *castra* s konca 5. in 6. stoletja – ta postanejo glavne točke nove poselitve in prevzamejo številne funkcije, ki so jih prej imela urbana središča.

Paolo de Vingo predstavi pomembna poznoantična najdišča na območju Zahodnih Alp. Oriše zgodovinske razmere, ki so privedle do nastanka utrdb na višjih legah in drugih oblik preobrazbe prostora, ki se kažejo v opustitvi ali stagnaciji številnih mest ter korenitih spremembah na podeželju. Preobrazbe se kažejo v spreminjanju namembnosti javnih stavb s povečanjem pomena religioznega nasproti civilnemu, medtem ko se podeželske vile pogosto spremenijo v vasi ali celo v grobišča.

Mauro Cortelazzo in Gabriele Sartorio predstavita poznoantične in zgodnjerednjeveške višinske naselbine v dolini Aoste. Najdišča imajo naravno dobro zavarovano lego, ki jo pogosto dopolnjujejo utrdbeni elementi, poleg tega ležijo na strateških lokacijah, s katerih so naselbine lahko nadzorovale pomembne povezave v okolici. Gre za vojaško, politično in religiozno pomembne točke v prostoru.

Fulvia Butti, Marco Biraghi in Clelia Orsenigo pišejo o številnih utrdbah v okolici jezera Como, katerih namen je

bil varovanje Milana, okrepitev lokacij ob vodnih telesih pa je omogočila hitre premike vojske. Avtorji posvetijo posebno pozornost mestu Como in njegovim utrdbenim elementom. Večinoma ni jasno, kdo je spodbudil nastanek utrjenih naselbin, za najdišče Laino pa na podlagi epigrafskega vira vemo, da je šlo za milanskega naddiakona.

Enrico Cirelli piše o gradovih Rontana in Ceparano (Brisighella, Ravenna), kjer so izkopavanja razkrila prvo fazo utrditve v 6. in 7. stoletju. Utrdbi sta bili namenjeni varovanju ravenskega eksarhata pred vdori Langobardov, pozneje pa sta služili nadzoru nad prebivalstvom in kmetijskimi surovinami. V 10. st. sta tam stali leseni, v 11. in 12. stoletju pa kamniti utrdbi. V prihodnje bodo izkopavanja potekala tudi na sorodnih lokacijah v neposredni bližini.

Tina Milavec predstavi nove raziskave in objave na področju višinskih naselbin v Sloveniji, od pregledne objave stanja raziskav Slavka Ciglenceškega v predhodnem sorodnem kolokviju o višinskih utrdbah. Napredek prepozna v razumevanju mikroregije najdišč, njihove vpetosti v trgovino, uporabe v zgodnjem srednjem veku, pri spoznavanju odnosa med višinskimi naselbinami in nekaterimi na novo odkritimi nižinskimi najdišči. Avtorica izpostavi neustreznost tipokronologij kot eno izmed ovir pri naših raziskavah, saj te ostajajo zamejene preveč široko.

Daša Pavlovič na primeru nove najdišče Nova tabla pri Murski Soboti v Prekmurju in Cerklje ob Krki na Dolenjskem predstavi argumente za možno navzočnost Slovanov na območju današnje Slovenije že v 5. ali prvi polovici 6. stoletja. Na to poleg pisnih virov nakazujejo tudi lingvistične podobnosti med Prekmurjem ter nekaterimi ruskimi in bolgarskimi dialekti, zgodnje radiokarbonske datacije oglja iz jam, najzgodnejše oblike praške keramike ter prisotnost rimske vrste goveda, ki so jo Slovani lahko pridobili le od staroselskega prebivalstva, saj je zgodnjerednjeveško govedo manjše.

Krešimir Filipec, Orsolya Heinrich-Tamáská in Marina Šimek podajajo nove ugotovitve o trenutno slabo poznanih poznoantičnih višinskih naselbinah v Panoniji. Avtorji se posvetijo najdiščem Lonja-Gradišče, Lobar-Majka Božja Gorca (Hrvaška) in Velem-Szent Vid (Madžarska), ki kažejo veliko sorodnosti s tovrstnimi najdišči v Alpah in na Balkanu. Povezujejo jih datacija, strateška lega ter obstoj obzidja in cerkve, opaziti pa je odsotnost obrambnih stolpov in cistern.

Notburga Wahlmüller, Daniela Festi, Werner Kofler in Klaus Oeggl pišejo o rezultatih pelodnih in radiokarbonskih analiz ter analiz oglja iz nekdanjega jezera Lomasona in iz močvirja Fiave (20 km severno od Gardskega jezera). Te so prvič omogočile rekonstrukcijo lokalne in regionalne vegetacije ter rabe tal v širši regiji Trentina vse od železne dobe. V okolici, kjer je bilo tudi pomembno najdišče San Martino (Lomaso), se od 4. stoletja kaže povečan vpliv človeka. Od ohladitve v 6. stoletju so ljudje gojili več rži, največ antropogenih aktivnosti pa so ugotovili v 7. in 8. stoletju.

Najdišče Burgbichl pri Irschnu ob Dravi je predstavljeno v članku Barbare Kainrath, Geralda Grabherra in Christiana Gugla. Izkopavanja so v zadnjih letih razkrila poznoantično naselbino z obzidjem in več objekti, med katerimi so bivalne stavbe in cisterna. Odkrili so tudi cerkev, v njej pa marmorne stebričke v prezbitერიju in prag na prehodu v narteks. Avtorji poudarijo, da je v alpskem

prostoru uporaba marmorja v cerkvah znak razkošja in je večinoma omejena na mesta in škofije.

Prispevek Johannesa Pölla govori o novoodkriti višinski naselbini ob najdišču Burg Thaur/Romedibichl na Tirolskem. V letih 2016 in 2017 so bili odkriti ostanki več poznoantičnih objektov, med njimi tudi stavbe z lesenimi tlemi, ki so se ohranila kot plast žganine. Iz te prihaja večina najdb, med njimi zlati Teoderikov tremis, datiran v pozno 5. st. Radiokarbonske datacije so nastanek naselbine umestile v 4. ali 5. st. V bližini najdišča stoji še zgodnjekrščanski objekt, ob katerem so bili odkriti pokopi iz obdobja od 5. do 7. stoletja.

Elias Flatscher, Harald Stadler in Elisabeth Waldhart v članku opišejo bližnje najdišče Kiechelberg pri Thauru (Tirolska). Tam je bila odkrita z obzidjem obdana utrdba iz zgodnjega in visokega srednjega veka, ki je bila v 11. stoletju opuščena, a drugače od številnih drugih utrdb pozneje ni bila poseljena. Ta odsotnost poznejših gradbenih posegov ponuja nove možnosti za preučevanje zgodnjih faz gradov.

Irmtraut Heitmeier predstavi metodologijo spoznavanja poselitve grajskega hriba pred nastankom gradu Tirol (Južna Tirolska). Pri tem izhaja iz zgodovinskih virov o okolici gradu, ki jih umešča v prostorski kontekst, pa tudi iz analogij in analize politične organizacije v regiji. Avtorica predvidi obstoj civilnega središča v pozni antiki, samostana v zgodnjem srednjem veku in nato gradu vsaj od 12. stoletja.

Prispevek Aloisa Stuppnerja ponudi argumente, da naj bi bila višinska naselbina St. Georg-Büchel (Versein, Južna Tirolska) lokacija utrdb *Maletum*, o kateri Pavel Diakon poroča, da je bila leta 590 porušena v vojni Langobardov proti Frankom in Bizantincom. Odkrita je bila Romanom pripisana naselbina, poseljena med 4. in 7. st., nato pa naj bi se zaradi bavarskih priseljencev romansko prebivalstvo akulturiralo.

Hans-Peter Kuhnen opisuje naselbino na gori Säben (južna Tirolska), kjer je bila poznoantična škofija *Sabiona* in pomemben gospodarski center na prehodu med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom. Uvoženi in dragoceni predmeti, odkriti v naselbini in na grobišču, nakazujejo, da je bila naselbina premožna. Izvor tega lahko povežemo z nadzorom nad potmi do bližnjih rudnikov in z gospodarskimi dejavnostmi, o katerih pričajo različne delavnice, tudi metalurške.

Enrico Cavada in Marcus Zagermann predstavita projekt, katerega cilj je bil raziskati najdišče Monte San Martino (Lomaso, Trentino). Odkrita je bila z obzidjem in stolpi obdana naselbina, datirana v čas od 5. do 8./9. st., zunaj in znotraj nje pa več objektov, med katerimi je tudi cerkev s sedmimi pokopi. Namenjena je bila nadzoru in shranjevanju hrane, o čemer v članku poročajo Klaus Oegg, Marlies Außerlechner, Jan Matzak, Claudia Ottino in Marcus Zagermann, hkrati pa tudi shranjevanju surovin za preuporabo, o čemer govori članek Martina Straßburgerja.

Sauro Gelichi, Silvia Cadamuro in Alessandra Cianciosi predstavijo rezultate raziskav najdišča Cuol di Ciastiel (Furlanija - Julijska krajina). Gre za kratkotrajno poseljeno vojaško utrdbo, uničeno v požaru, zato se je ohranilo veliko drobnih najdb. Avtorji nastanek utrdb povezujejo s centralno oblastjo, na kar po njihovem mnenju nakazujejo tehnika gradnje obzidja, uvožena keramika, dotok novcev in dragoceni predmeti.

Marco Biraghi, Gian Pietro Brogiolo, Lanfredo Castelletti, Isabella Nobile De Agostini in Clelia Orsenigo opišejo utrdbo Baradello na jezeru Como (Lombardija). Iz poznoantične faze so se ohranili cisterna, cerkev sv. Nikolaja in del obzidja. V letu 2008 so začeli nov interdisciplinarni projekt, v okviru katerega so odkrili še en del obzidja, ki ga avtorji na podlagi stratigrafije in drobnih najdb datirajo v pozno antiko.

V bližini Baradella je tudi višinska utrdba Laino, ki je predstavljena v članku Isabelle Nobile De Agostini. Na obstoj utrdb so kazale že starejše najdbe, med njimi nagrobni napis diakona Marcellina iz leta 556, na katerem je pisalo, da "je zgradil to utrdbo". Nove arheološke raziskave so razkrile več objektov in drobnih najdb, med katerimi izstopajo puščice in verižnina. Avtorica utrdbo umesti v čas gotosko-bizantinskih vojn in ji pripiše vlogo obrambe in nadzora nad potmi.

Paola Marina De Marchi in Sara Matilde Masseroli se osredotočita na najdišče Castelseprio, prav tako blizu jezera Como, katerega prva faza je datirana v 4./5. st. Znotraj obzidja so cisterna, vodnjaki, skladišča in več bivalnih objektov s prostori različnih namembnosti. Naselbina ima nekatere urbane značilnosti, ki kažejo na visoko stopnjo organizacije. Drobne najdbe in kamnite grobne plošče kažejo na višji sloj prebivalstva. Domneva se obstoj kovnice.

Zvezdana Modrijan v svojem prispevku predstavi grobo in uvoženo keramično gradivo s slovenskih poznoantičnih višinskih najdišč. Opaža izrazite razlike med zahodnim in vzhodnim delom Slovenije. Prvega so najprej oskrbovali iz severne Afrike, nato pa še do začetka 7. stoletja iz vzhodnega Sredozemlja, medtem ko je teh importov v vzhodnem delu precej manj in se v keramičnem gradivu kažejo močnejši trgovski stiki s Panonijo.

Članek Barbare Maurina opiše nova odkritja na otoku Sant'Andrea na jezeru Loppio (Trentino). Utrjena naselbina je bila zgrajena v drugi polovici 5. st. in po dveh poselitvenih fazah je doživela zaton proti koncu 7. ali v začetku 8. stoletja. Ob cerkvi so pod objektom iz 14.-16. st. našli na ostanke domnevno poznoantične stavbe. V plasti uničenja, ki jo je prekrivala, so odkrili več odlomkov lamelnega oklepa. Ta najdba dodatno potrjuje vojaški pomen naselbine.

Martin Straßburger osvetli nova spoznanja o metalurških dejavnostih na najdišču Monte San Martino (Lomaso, Trentino), predstavljenem že v enem od prejšnjih prispevkov. Z raziskavami (REM, EDX) so želeli spoznati čim več o izvornem materialu, predelavi in končnih produktih metalurških dejavnosti, sledove katerih so v veliki količini zasledili na najdišču (dokazana je obsežna obdelava železa, v manjšem obsegu tudi bakra).

Arheozoološke raziskave z istega najdišča predstavita Enrico Cavada in Frank Salvadori. Prst na najdišču je bila zelo primerna za ohranitev živalskih ostankov, ki so v veliki večini pripadali sesalcem (93 %), sledijo ptice (6,6 %) in ribe (0,11 %). Kljub majhnemu deležu rib avtorji sklepajo, da so bile del prehrane poznoantičnih prebivalcev San Martina in da so jih ti lovili v neposredni okolici.

Klaus Oegg, Marlies Außerlechner, Jan Matzak, Claudia Ottino in Marcus Zagermann predstavijo še rezultate analiz rastlinskih ostankov prav tako z najdišča San Martino (Lomaso). Odkrita je bila velika količina kultiviranih rastlin

(ječmen, proso, bob, leča, grah), ki so jih gojili v okolici najdišča. Zastopane vrste so bile z vidika kulinarike manj priljubljene, a uspevajo tudi v neoptimalnih razmerah, zato so jih v severni Italiji in severno od Alp gojili predvsem v obdobju pomanjkanja.

Marcus Zagermann, Petra Urban in Ursula Wittwer-Backofen opišejo najdišče San Silvestro (Lomaso), ki leži v bližini San Martina. Na lokaciji je bila odkrita vila, kjer so v 7. stoletju pokopali pet oseb, radiokarbonske datacije so pokazale delno sočasnost najdišč. Odnos med naselbinama še ni znan, vendar se v načinu pokopa s kamnito grobno konstrukcijo in pridatkom glavnika kažejo kulturne podobnosti.

V prispevku Elise Possenti in Daniela Boaretta so predstavljene najdbe z najdišča Tisens/Tesimo-S. Ippolito (južna Tirolska). Članek se osredotoči na skupek železnih predmetov iz 7. stoletja, opredeljenih kot odpad, nastal pri obdelavi kovin, ali pa zbirališče materiala za reciklažo. V skupku so tudi starejše najdbe (pasne spon, puščične osti in fibule), ki nakazujejo na vojaško vlogo najdišča v daljšem obdobju pozne antike, a sistematičnih raziskav še ni bilo. Podobne skupke so odkrili že v drugih poznoantičnih in zgodnesrednjeveških naselbinah severne Italije.

Bendeguz Tobias piše o pasnih garniturah tipa Bieringen. V nasprotju z večino drugih večdelnih pasnih spon je ta tip namesto iz železa izdelan iz brona. Gre za predmete, ki se pojavljajo od Karpatske kotline do zahodne Švice med srednjo Nemčijo in severno Italijo. Tip Bieringen je bil do zdaj datiran predvsem v drugo polovico 7. st., nove radiokarbonske datacije pa so pokazale, da so prvi primerki nastali že v prvi polovici 7. st., in sicer se severno od Alp pojavijo prej kot južno od Alp. Po mnenju avtorja so pomemben pokazatelj prekalpskih povezav – ena glavnih se glede na te pasne spon kaže med Trentinom in Tirolsko.

V zborniku *Alpine Festungen 400–1000* je obsežen nabor prispevkov, ki dobro opišejo spremembe v poselitvenem vzorcu pozne antike in zgodnjega srednjega veka. Te se, kot poročajo zbrani članki, kažejo predvsem v nastanku že naravno, a običajno še dodatno zavarovanih lokacijah na otokih, polotokih, sotočjih in višinskih legah. Gre za prostorsko široko razširjen fenomen, tipičen za alpski prostor z okolico, v katerega spada tudi današnje slovensko ozemlje. Višinske naselbine so za zdaj edina oblika poznoantične poselitve na naših tleh, čeprav se morda kažejo tudi že prva znamenja nižinske poselitve, o čemer poroča članek Daše Pavlovič. Poleg njenega prispevka sta za slovensko arheologijo posebej relevantna še članek Tine Milavec, ki povzame izsledke raziskav slovenskih poznoantičnih naselbin v zadnjih 15 letih in vprašanja, ki se odpirajo, ter prispevek Zvezdane Modrijan, katerega namen je pregledno predstaviti najpogostejšo vrsto najdb na višinskih naselbinah jugovzhodnoalpskega prostora – keramiko. Zbornik je kljub obširnosti obravnavane teme zastavljen zelo strukturirano, a vsebinsko vseeno precej izstopa članek o pasnih sponah tipa Bieringen. Gre sicer za dober prispevek k tipokronološkim in tehnološkim študijam pasnih spon, ki jih avtor tudi dobro umesti v časovni in prostorski okvir, vendar pa vsaj iz besedila relevantnost članka za alpske utrdbे ni povsem jasna. Bralec pogreša tudi nekoliko bolj vsebinsko naravnano uvodno poglavje, še izraziteje pa sklep, ki bi vse skupaj povezal v celoto. Kljub temu kaže poudariti, da je zbornik nepogrešljiv vir o najnovejših dognanjih in raziskavah v širšem alpskem prostoru. Med njimi še posebej izstopa preučevanje višinske naselbine San Martino (Lomaso) kot dober primer interdisciplinarne obravnave utrjene višinske naselbine.

Kaja PAVLETIČ